

2009. 1. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (főszerkesztő)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEPELI GYÖRGY
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni.tamas@ppk.elte.hu, terestyeni@elte.hu

Tördelés és sokszorosítás: Gondolat Kiadó

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

<i>Marián Béla:</i> MILYENEK A CIGÁNYOK? KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁS A „CIGÁNYKÉRDÉSRŐL”	3
---	---

MÉDIA

<i>Plauschin András:</i> A POLITIKAI HÍRMŰSOROK TÁJÉKOZTATÁSI GYAKORLATA 2008-BAN.	23
<i>Szekeres Péter:</i> A KISEBBSÉGEK ÉS AZ ELEKTRONIKUS MÉDIA II.	53

INTERNET

<i>Bodoky Tamás:</i> INTERNETES HÍRFOGYASZTÁS MAGYARORSZÁGON	61
---	----

KITEKINTÉS

<i>Pléh Csaba:</i> A PSZICHOLINGVISZTIKA FÉL ÉVSZÁZADA	85
--	----

A JEL-KÉP ezen száma a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

KÖZGONDOLKODÁS

Marián Béla

MILYENEK A CIGÁNYOK? KÖZVÉLEMÉNY-KUTATÁS A „CIGÁNYKÉRDÉSRŐL”

Magyarországon a 70-es évektől kezdődően kutatják kvantitatív módszerekkel is a cigányokkal kapcsolatos attitűdöket. 1978 és 1987 között öt nagy felmérés tárgya volt a többség és a kisebbségek viszonya a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban és ennek jogutódjában, a Magyar Közvélemény-kutató Intézetben. A rendszerváltás után pedig szinte minden évben voltak ilyen felmérések. Több jelentős munka is született, amelyekben a kisebbségekkel kapcsolatos ismeretek, vélemények, attitűdök, sztereotípiák, előítéletek, rasszista megnyilvánulások empirikus kutatási eredményeinek elméleti értelmezésére vállalkoztak.¹

Külön kutatási ág a fiatalok kisebbségekkel kapcsolatos magatartásának vizsgálata.² Az elmúlt években is számos kutatás foglalkozott a cigányok és a nem cigányok viszonyának elemzésével, és valamennyi felmérésből az derült ki: Magyarországon a cigányokat sújtják a legerősebb előítéletek.

Jelen beszámoló a Marketing Centrum legutóbbi, 2009. január 15. és 23. között készített felmérésének legfontosabb eredményeit ismerteti. Az adatfelvétel a veszprémi gyilkosság és a tatárszentgyörgyi vérengzés előtt zárult le, ám már ekkor is sok „ügy”, eset és előítéletes közbeszéd terhelte a többségi társadalom és a legnépesebb hazai etnikai kisebbség együttélését. Így tán nem is oly meglepő, hogy a felmérés egyik legfontosabb összegzett eredménye szerint a felnőtt lakosság 40%-ának erős ellenérzései vannak a romákkal szemben, további 35%-uk körében mérsékelt ez az ellenérzés, és mindössze a felnőttek negyede tekinthető előítélet-mentesnek. Ez az adat részben megerősíti, részben árnyalja a régebbi és a mostanában készült kutatások eredményeit. A részletesebb elemzés azonban arra is rávilágít, hogy az erős ellenérzések valószínűségét csaknem annyira növeli az, ha valakinek nem voltak, nincsenek személyes kapcsolatai cigány emberekkel, mint az, ha valaki úgy érzi: személyes sérelem érte őt egy vagy több romától. Ennek viszont az a következménye, hogy a módosabbak körében tágabb tere van a cigányellenes

¹ Az 1973 és 1993 között készült kilenc kérdőíves vizsgálat szintézise Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében - című műve (Lázár 1996). A nemzeti és etnikai sztereotípiák kiváló elemzése Lendvay Judit: A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiák - című tanulmánya, amely három, 1983 és 1987 között végzett vizsgálaton alapul (Lendvay 1996). Jelentős munkák vállalkoztak az előítéletek szociálpszichológiai értelmezésére 1994 és 1996 között végzett adatfelvételek alapján (Csepeli, Fábián, Sik 1996; Fábián 1999).

² Elsősorban Szabó Ildikó, Örkény Antal és Murányi István munkáira gondolunk.

eszméknek, mint a szegényebbek körében, akiket több élő kapcsolat köt össze a többségükben a társadalmi hierarchia legaljára szorult, szorított romákkal.

Szóhasználat

A magyar közvélemény teljesen megosztott abban a kérdésben, hogy melyik szóhasználat helyesebb az etnikai kisebbség megnevezésére: a *roma* vagy a *cigány*? Mindkét lehetőséget 31-31% preferálja, 34% szerint pedig mindkét szóhasználat egyformán helyes (4% nem tudott vagy nem akart állást foglalni). A Marketing Centrum munkatársai a mintába került válaszadók 6%-át romaként azonosították. A romának látszó válaszadók körében 49% azok aránya, akik szerint egyformán helyes a „roma” és a „cigány” szó használata, ám csak 19% részesíti előnyben a „cigány” megnevezést. A „roma” megnevezést az átlagosnál kicsivel nagyobb valószínűséggel preferálják a nők, a 46 évnél fiatalabbak és a budapestiek. Pártállás szerint viszont nincsenek érdemi különbségek, bár az azért jelzésértékű, hogy a Jobbik támogatóinak a fele a „cigány” szóhasználatot kedveli. Ezek az adatok megerősítik azt a sejtésünket, hogy a „cigány” megnevezésnek inkább van bántó éle, mint a „roma” szó használatának. A mai magyar nyelvhasználatban azonban nem alakult ki egységes norma a szóban forgó etnikai csoport megnevezésére, és maguk az érintettek sem követnek egységes gyakorlatot. A politikai korrektségi szabályozó ereje tehát nem terjed ki a cigány/roma elnevezésre³. A rendszerváltás óta terjedő népnév többnyire nálunk is azt a törekvést jelzi, hogy távol akarnak kerülni a „cigány” megnevezésre rakódott negatív asszociációktól azok, akik a „roma” megnevezést használják. Valójában azonban csak a szöveggörnyezet dönti el, hogy a beszélő sértő szándékkal vagy korrekten beszél-e a roma/cigány kisebbségről. Önmagában egyik szóhasználat sem bántó, és önmagában egyik szóhasználatnak sincsenek politikai felhangjai. A hétköznapi narratívákban viszont nagyon sokan egyszerűen csak „a kisebbségként” vagy valamilyen „vicces” megnevezéssel utalnak a romákra/cigányokra, rendszerint pejoratív kontextusban.

Ismeretek

A megkérdezettek 13%-a egyáltalán nem tudott becslést mondani arra, hogy tudomása szerint a lakosság hány százaléka tartozik a roma/cigány etnikai kisebbséghez, az érdemben válaszolók pedig 1% és 50% közti számokat mondtak. Az átlag 22%, és mindössze a válaszadók ötöde mondott reálisnak tekinthető 5% és 10% közötti becsléseket. A romának látszó válaszadók becslései semmivel sem voltak pontosabbak, mint a nem romáké. A körükben is 23% az átlag.

A legfontosabb tanulság itt az, hogy bármennyire is kiélezetté vált ma Magyarországon a „cigánykérdés”, a közvélemény döntő többsége gyakorlatilag teljesen tájékozatlan arról, hogy mégis hány emberről van szó.

3 Az Egyesült államokban a pejoratív „néger” és a diszkriminatív „fekete” helyett a politikailag korrekt „afroamerikai” megnevezés terjedt el. A változásban a társadalompolitikai tényezők (törvények, pozitív diszkrimináció) mellett fontos szerepet játszottak a 60-as évek polgárjogi mozgalmai is. Magyarországon is több példa van a pejoratívnak tartott etnonímák megváltozására (oláh /román; tót / szlovák, vend /szlovén stb.).

Azt viszont a megkérdezettek 58%-a érzékeli, tudja, hogy a roma kisebbség nyelvi, kulturális szempontból sokszínű, és mindössze 17% véli a cigány kisebbséget inkább egységesnek. A felnőtt magyarok 43%-a azonban nem tudott megnevezni egyetlen roma kisebbségen belüli nyelvi kulturális csoportot sem. A legtöbben az oláh, a beás cigányokról és a lovári cigányokról tudnak. Ebben az említési gyakorisági sorrendben.

A megkérdezettek 24%-ának ötlete sincs arról, hogy melyik európai országban él a legtöbb roma. A leggyakoribb válasz szerint Romániában (40%), 16% viszont úgy véli: Magyarországon. Meglepően magas (5%) azok aránya is, akik Olaszországot említették. Ez nyilván annak tudható be, hogy mostanában sok hírt hallhatott a magyar közönség az olaszok és a romák konfliktusairól. Ez viszont (részben) megmagyarázza azt is, hogy miért is hajlamos a magyar társadalom erősen felülbecsülni roma honfitársaink számárányát. Nyilván azért is, mert a közbeszédben hosszú ideje téma a „cigánykérdés”, és ez is erősen hat a becslésekre.

Az ismereteket firtató kérdésekre adott válaszok legfőbb tanulsága viszont egyértelműen az, hogy a döntő többség szinte teljesen tájékozatlan a romákkal kapcsolatos legalapvetőbb tényekről, noha minden előítélet a tájékozatlanság táptalaján virul a legjobban.

A cigányok azonosítása

A megkérdezettek 87%-a a közepesnél nagyobb jelentőséget tulajdonított a viselkedésnek abban, hogy valakiről el tudjuk dönteni: cigány származású-e? A bőrszínnek viszont csak 74% tulajdonított ebben a közepesnél nagyobb jelentőséget. A cigányság azonosításában tehát nem az antropológiai jegyeknek van a legnagyobb szerepük, nem is az olyan hagyományos kulturális sajátosságoknak, mint az öltözködés vagy a beszédmód, hanem a többségi társadalom elvárásaitól eltérőnek ítélt *viselkedésnek*.

Mekkora szerepe van a következőknek abban, hogy valakiről el tudjuk dönteni, hogy cigány származású? Kérem, válaszoljon a LAPON látható skála segítségével!

	nagyon kicsi – nagyon nagy							mérleg
<i>viselkedés</i>	1%	1%	3%	8%	15%	27%	45%	+64 pont
<i>nyelv, tájszólás</i>	3%	2%	5%	13%	17%	28%	31%	+51 pont
<i>bőrszín</i>	3%	5%	6%	12%	18%	25%	31%	+46 pont
<i>öltözködés, ruhaviselet</i>	4%	5%	8%	18%	22%	20%	23%	+34 pont

A romák számarányára adott becslés pozitívan korrelál az öltözködésnek és a viselkedésnek tulajdonított jelentőséggel. Aki túlbecsüli a cigányok arányát, hajlamos nagy jelentőséget tulajdonítani az öltözködésüknek és viselkedésüknek is. A bőrszínnek és a nyelvnek tulajdonított jelentőséggel viszont nincs ilyen korreláció. Másrészt mind a négy szempont viszonylag szorosan korrelál a másik három jellegzetességgel. Ez azt jelenti, hogy egyesek hajlamosak minden jellegzetességnek nagy jelentőséget tulajdonítani.

A kérdezőbiztosok által romának látott válaszadók körében viszont mind a négy szempont mérlege lényegesen alacsonyabb, mint mások körében, és az is jelzésértékű, hogy mind a négy szempontonál a Jobbik-támogatók átlaga a legmagasabb. Előítéletességet azonban leginkább az jelez, ha valaki maximális jelentőséget tulajdonít a viselkedésnek a romák azonosításában.

Közelség, távolság

A kérdőívben természetesen szerepeltek a Bogardus-féle⁴ társadalmi távolság skála kiszámítására alkalmas kérdések is. Ebben a kérdésblokkban azt kérdeztük, hogy a válaszadó elfogadná-e szomszédnak, munkatársnak, illetve partnernek öt etnikai, nemzeti-csoport tagjait (arabok, cigányok, kínaiak, románok és zsidók). A cigányok esetében mindössze a felnőtt magyarok 15%-a mutatkozott teljesen elfogadónak, miközben 27%-uk teljesen elutasító (azaz még munkatársként sem fogadna el egy cigány embert). A zsidók esetében a válaszadók 38%-a teljesen elfogadó, ám 17% velük szemben is teljesen elutasító. A kínaiakra és az arabokra vonatkozó válaszok csaknem teljesen egybeesnek egymással, és mindkét népcsoporttal szemben valamivel nagyobb a magyar közvélemény távolság tartása, mint a cigányokkal szemben. A románok esetében viszont az elfogadó válaszok kerültek túlsúlyba.

Az emberek nem egyformán szokták kedvelni a különböző népcsoportokhoz, etnikumokhoz tartozókat. Ön elfogadná vagy nem fogadná el, ha szomszédságba kerülne egy cigány származású családdal? És ha munkatársi kapcsolatba kerülne egy cigány emberrel? És elfogadna-e partnernek egy cigány származású társat?

Cigány	elfogadná	nt/nv	nem fogadná el	mérleg
<i>munkatárs</i>	66%	5%	29%	+36 pont
<i>szomszéd</i>	51%	6%	43%	+7 pont
<i>partner</i>	17%	7%	76%	-59 pont
Zsidó	elfogadná	nt/nv	nem fogadná el	mérleg
<i>munkatárs</i>	73%	7%	20%	+53 pont
<i>szomszéd</i>	73%	7%	20%	+52 pont
<i>partner</i>	38%	13%	49%	-11 pont

Erős és közvetlen politikai felhangjai ma Magyarországon csak a cigányokkal és a zsidókkal szembeni ellenérzéseknek vannak, és ebből is adódóan a romák és a zsidók társadalmi távolság skálái között meglehetősen szoros a korreláció. A felnőtt magyarok

4 Bogardus, Emory S., Social Distance in the City. *Proceedings and Publications of the American Sociological Society*. 20, 1926, 40-46

12%-a egyszerre teljesen elutasító a zsidókkal és a cigányokkal szemben, és 11% azok aránya, akik mindkét kisebbséget teljesen (azaz esetleg partnerként is) elfogadnák.

A megkérdezettek 8%-a viszont minden etnikai csoporthoz tartozóval elutasított minden kapcsolódási lehetőséget, azaz súlyosan előítéletes, xenofób. Teljesen előítélet-mentesnek pedig mindössze a megkérdezettek 7%-a mutatkozott.

A romákkal szembeni ellenérzésekre a vagyoni, jövedelmi helyzet is erősen hat. A romák döntő többsége a társadalmi hierarchia legaljára szorultán él, így az alul lévőknek nagyobb valószínűséggel vannak eleven kapcsolataik a romákkal, mint a felül lévőknek. Nyilván ez is hozzájárul ahhoz, hogy a kevésbé iskolázottak és a szegényebbek körében kevesebb távolságtartó válasszal találkoztunk, mint a módosabbak és az iskolázottabbak körében.

Kapcsolatok

A felnőtt magyarok 14%-ának semmiféle személyes kapcsolata sem volt eddigi élete során cigányokkal. 13% egyféle kapcsolatról számolt be, 73% pedig többféle személyes kapcsolatról is említést tett. A romákkal szembeni ellenérzésekre viszont nagyon erősen hat az, hogy mennyire kiterjedt személyes kapcsolataik voltak valakinek cigány emberekkel. Nyilván azért is, mert csak kevesen számoltak be rossz, ellenséges kapcsolatokról.

Volt-e, van-e Önnek cigány osztálytársa? És milyen (volt) a kapcsolatuk? És...

	jó, baráti	semleges	rossz, ellenséges	nem volt
<i>ismerőse?</i>	28	43	3	26
<i>osztálytársa?</i>	23	36	4	37
<i>munkatársa, kollégája?</i>	21	33	1	45
<i>szomszédja?</i>	14	19	4	63

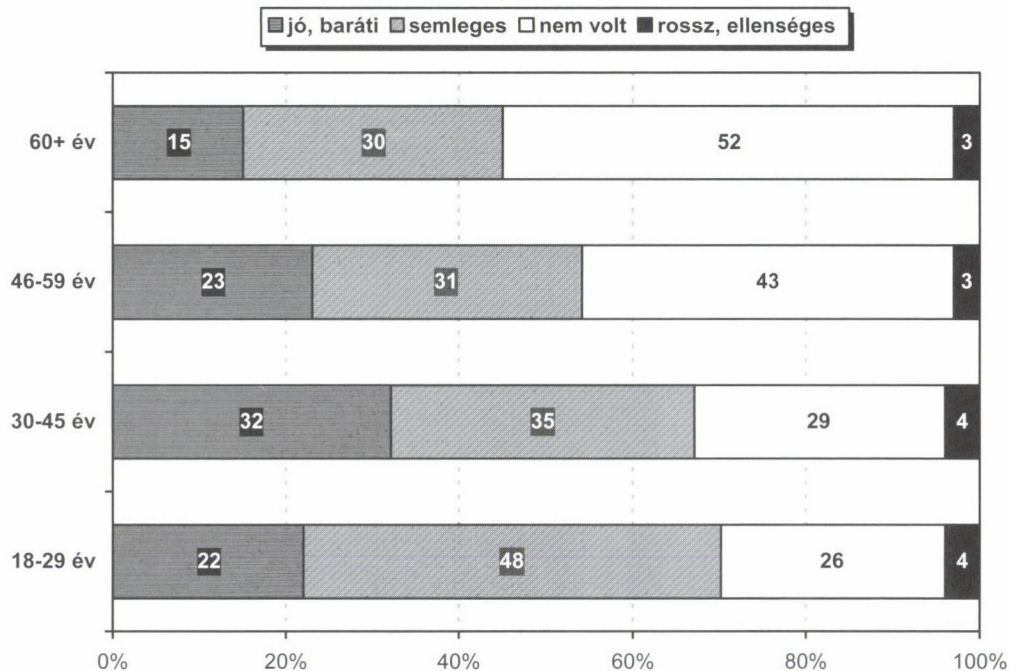
Egyszerre nézve a válaszokat azt látjuk, hogy a felnőtt magyarok 14%-ának egyáltalán nem volt személyes kapcsolata cigányokkal. Rossz, ellenséges kapcsolatról (is), 9% tett említést, 39% pedig csak semleges személyes kapcsolatról számolt be.

Ugyanakkor 10 emberből négy jó, baráti személyes kapcsolatot ápolt, ápol cigány emberekkel, és ebből 25% többféle relációban is.

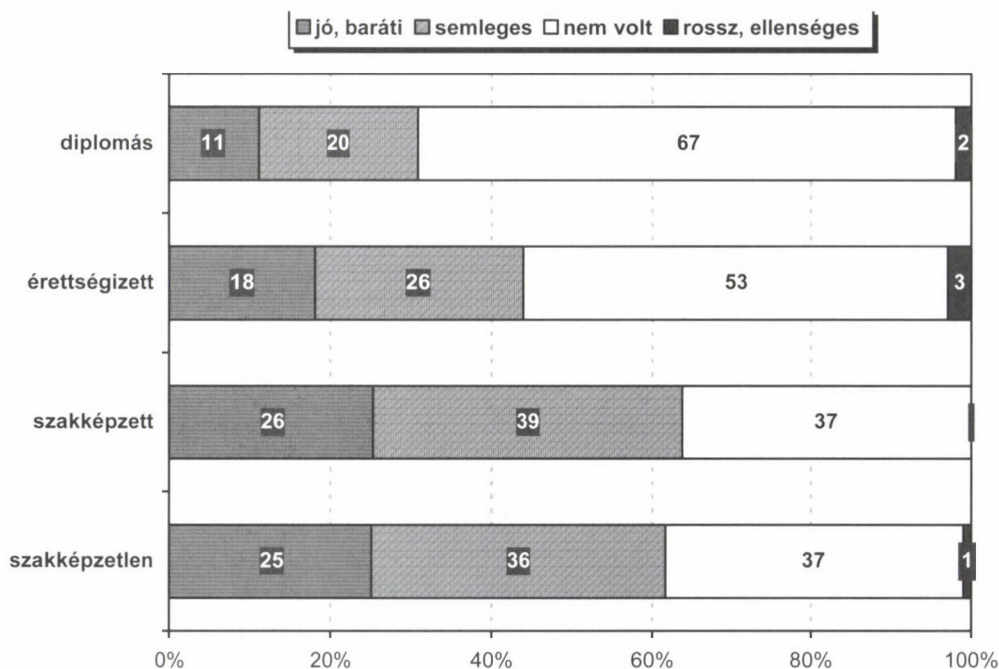
Ha megnézzük e kapcsolattípusok szerint a társadalmi távolság skála átlagait, akkor azt látjuk, hogy a személyes kapcsolatok hiánya legalább olyan valószínűséggel generál ellenérzéseket, mint a rossz, ellenséges kapcsolat. A jó, baráti kapcsolatok viszont egyértelműen csökkentik a zsigeri jellegű ellenérzéseket, és ez nagyon erős érv a szegregáció ellen. Ezeknél az összefüggéseknél persze felmerül a tyúk-tojás probléma is, hiszen nagyon is valószínű, hogy valakinek azért alakul ellenségesen a személyes kapcsolata egy vagy több cigány emberrel, mert eleve előítéletesen lépett be a kapcsolatba, illetve nyilván azok tudnak jó, baráti kapcsolatot kialakítani romákkal, akik nem előítéletesek.

Az osztálytársi kapcsolatokat életkor szerint nézve azt látjuk, hogy a 20. század 70-es 80-as éveiben történt valami a roma gyerekek integrált oktatása terén. A rendszerváltás viszont nem hozott kimutatható javulást, sőt inkább romlott a helyzet, amennyiben a 18–29 éves korosztály sokkal ritkábban számolt be jó, baráti osztálytársi kapcsolatokról, mint a 30–45 éves korosztály.

Osztálytársi kapcsolatok cigányokkal – életkor szerint

A munkatársi kapcsolatokat iskolázottság szerint a legérdekesebb megnézni. Itt azt látjuk, hogy minél magasabb iskolai végzettséget szerzett valaki, annál kisebb valószínűséggel számolt be roma kollégáról. A választóvonal az érettségi, és ez az adat önmagáért beszél.

Sérelmek

Az általánosító és durván cigányellenes véleményeket a legtöbbször vélt vagy valós személyes sérelmekkel (is) szokták indokolni az ilyen vélemények hangoztatói. Ehhez képest mindössze a megkérdezettek 23%-a mondta azt, hogy érte már őt valaha valamilyen személyes sérelem cigány emberek részéről. Ebből 4% azt nyilatkozta, hogy ez gyakran megesett vele. A személyes sérelmet számon tartók nagy része kulturális különbségekből eredő ütközésekről számolt be (hangoskodás, láрма, kéregetés stb.). Azért persze viszonylag sokan említettek konkrét bűncselekményeket is, elsősorban lopásokat. A gyakori sérelmekről beszámolók körében -43 pont a roma társadalmi távolság skála átlaga, az „előfordult” választ adók körében -17 pont az átlag, míg azok körében, akik nem tartanak számon személyes sérelmet -5 pont. Ez viszont azt jelenti, hogy a személyes sérelmek azért az általános előítéletességtől függetlenül is képesek általánosított romaellenes érzelmeket generálni.

A megkérdezettek 73%-a nem tud roma – nem roma konfliktusokról a saját lakóhelyének környékén, 19% csak eseti konfliktusokat tart számon, és 8% azok aránya, akik szerint gyakori a romák és nem romák összezördülése, ütközése a lakókörnyezetükben. A gyakori konfliktusokat említők körében -25 pont a roma társadalmi távolság skála átlaga, az eseti konfliktusokról beszámolók körében -1 pont, a konfliktusokról nem tudók körében pedig

-4 pont ugyanez az átlag. Ez viszont azt jelenti, hogy csak az ismétlődő, gyakori roma – nem roma helyi konfliktusok növelik igazán számottevően a cigányokkal szembeni ellenérzéseket.

Lakóhely szerint nézve a válaszok megoszlását azt találtuk, hogy a vidéki kisvárosokban és Észak-Magyarországon terheli a legtöbb konfliktus a romák és nem romák együttélését.

Attitűdök

A megkérdezettek 98%-a késznek mutatkozott arra, hogy állást foglaljon 15 olyan kijelentésről, melyeket viszonylag gyakran lehet hallani a romákkal kapcsolatban. A többé-kevésbé súlyos előítéletességet hordozó állítások mindegyikénél erősen pozitív az egyetértő – elutasító válaszok mérlege. A pozitív diszkrimináció szükségességéről szóló állítások esetében viszont határozottan negatív a mérleg. A számok első ránézésre is azt mutatják: a magyar közbeszédben nem számít tabunak a cigányellenes gondolatok terjesztése, és ezek nagyon sok ember fejében gyökeret eresztettek. Ugyanakkor azért azzal is hajlik egyetérteni a többség, hogy „A cigányok ugyanolyanok, mint bárki más, vannak közöttük jó és rossz emberek is.”

A válaszmintázatokból 4 attitűd bontakozik ki. Az első a megkülönböztetésellenesség, és az ezt mérő skála átlaga +25 pontnak adódott. A skála értéke a válaszadók kétharmada körében határozottan pozitív, 21% körében viszont határozottan negatív a skálaérték, azaz a magyarok ötöde nem érzi tabunak honfitársaink etnikai alapú megkülönböztetését.

A „*Nem lenne semmi baj a cigányokkal, ha végre megtanulnának dolgozni*” állítás „kétfenekű”. A kérdőív szerkesztésekor természetesen ezt az állítást is cigányellenességet jelző állításnak gondoltuk. Ugyanakkor az állítás elutasítása – elfogadása a megkülönböztetés ellenesség skálában is viszonylag nagy pozitív súlyt kapott. Nyilván azért, mert sokak számára a „*nem lenne velük semmi baj*” mondatrész a hangsúlyos elem, és átsiklanak a súlyosan előítéletes második mondatrészen. És ez már önmagában is jelzi, hogy a magyar társadalom immunrendszere nagyon legyengült a cigányellenes szövegekkel szemben.

Mennyire ért Ön egyet a következő állításokkal:
teljesen, inkább igen, inkább nem vagy egyáltalán nem?

	teljesen	mérleg
<i>Az etnikumok közti konfliktusok kialakulásáért elsősorban maguk a cigányok felelősek.</i>	41%	+52 pont
<i>A cigányok nem tisztelik a magántulajdont, és nem tudnak beilleszkedni a társadalomba.</i>	39%	+49 pont
<i>Nem lenne semmi baj a cigányokkal, ha megtanulnának végre dolgozni.</i>	35%	+47 pont
<i>A cigányok gyakran megfélemlítik a békés embereket.</i>	37%	+44 pont
<i>A cigányok ugyanolyanok, mint bárki más, vannak közöttük jó és rossz emberek is.</i>	34%	+40 pont
<i>A cigányoknak a vérükben van a lopás.</i>	32%	+40 pont
<i>A cigány népművészet ugyanolyan értékes, mint a magyar.</i>	35%	+37 pont
<i>A cigányokat gyakran éri hátrányos megkülönböztetés a munkahelyeken.</i>	21%	+23 pont
<i>Mindenkinek fel kell emelnie a szavát az etnikai kisebbségek megkülönböztetése ellen.</i>	20%	+16 pont
<i>Mindenki jobban járna, ha a cigány és a nem cigány gyerekek külön tanulnának.</i>	23%	+12 pont
<i>A romák és nem romák között kötött házasságok általában rosszul sikerülnek.</i>	13%	+7 pont
<i>Felháborító, ha az iskolákban elkülönítik egymástól a cigány és a nem cigány tanulókat.</i>	19%	+6 pont
<i>Ösztöndíjakkal kellene támogatni a roma fiatalok továbbtanulását.</i>	13%	-9 pont
<i>Magyarországon nincs cigánykérdés, csak szegénykérdés van.</i>	15%	-11 pont
<i>Pozitív diszkriminációt kellene alkalmazni a roma fiatalok egyetemi, főiskolai felvételénél.</i>	10%	-27 pont

A második attitűd a cigányellenesség. A skála átlaga +38 pontnak adódott, és a válaszadók 78%-a körében határozottan pozitív a skálaérték. Ebből 2% körében a maximális +100 pontra állt be a mutató értéke, és ez bizony nagyon heves, gyűlölködésig fokozott cigányellenességet jelez. A cigányellenesség skála értéke mindössze a válaszadók 14%-a körében negatív.

A megkülönböztetésellenesség-skála és a cigányellenesség skála természetesen negatívan korrelál egymással. A korreláció azonban távolról sem függvényszerűen szoros. Azaz az etnikai alapú megkülönböztetés elutasítása viszonylag sok ember fejében összefér a cigányellenes állításokkal való egyetértéssel.

A harmadik attitűdskála azt méri, hogy a válaszadók mennyire értenek egyet a romák pozitív diszkriminációjával. A skála értéke 53% körében negatív, és csak 40% körében pozitív. Ugyanakkor nem feltétlenül cigányellenesség van a mögött, ha valaki ellenzi a romák pozitív diszkriminációját.

Végül a negyedik attitűdskála azt méri, hogy a válaszadó mennyire hajlamos hárítani a cigánykérdést. E skálában a „nincs munkahelyi diszkrimináció” és a „nincs cigánykérdés” állítások kaptak nagy súlyt. A mutató értéke a válaszadók 39%-a körében határozottan pozitív, 54%-uk körében viszont határozottan negatív. A hárítás skála átlagaira eléggé erősen hat a válaszadók anyagi helyzete. A felső vagyoni, jövedelmi negyedbe tartozók sokkal hajlamosabbak hárítani a „cigánykérdést”, mint az alsó negyedbe tartozók.

A cigányellenesség-skála némileg meglepő módon csak viszonylag lazán korrelál a roma társadalmi távolság skálával. Ez azt jelenti, hogy a cigányellenes állításokkal sokszor azok is hajlamosak egyetérteni, akiknek nincsenek „zsigeri” ellenérzéseik a romákkal szemben. Ez viszont megint csak azt jelzi, hogy nagyon legyengült a magyar társadalom immunrendszere a romaellenes közbeszéddel szemben, ami azért ad egy „vajszínű árnyalatot” a miskolci rendőrkapitány ügyéhez.

Cigányok – milyenek is?

A megkérdezettek 99%-a késznek mutatkozott arra, hogy eldöntse: mennyire jellemző 11 tulajdonság a cigányok többségére? A legjellemzőbbnek érzett tulajdonságoknak a „lármások, hangosak”, illetve a „jó a zenei érzékük” bizonyultak, és a válaszok mérlege egyedül az „okosak, intelligensek” tulajdonságnál adódott negatívnak.

Mennyire érzi jellemzőnek a következőket a cigányok többségére?

	nem jellemző – nagyon jellemző							mérleg
lármások, hangosak	0%	1%	2%	8%	14%	28%	47%	+69 pont
jó a zenei érzékük	1%	1%	2%	12%	17%	25%	43%	+64 pont
tanulatlanok	1%	2%	4%	9%	16%	35%	33%	+59 pont
agresszívok	1%	1%	6%	13%	20%	28%	31%	+53 pont
lopnak, tolvajok	1%	2%	7%	18%	21%	22%	29%	+47 pont
igénytelenek	2%	2%	7%	15%	20%	28%	25%	+45 pont
piszkosak	1%	3%	8%	22%	23%	22%	21%	+38 pont
szegények	2%	2%	9%	21%	22%	25%	19%	+37 pont
vidámak, jó humorúak	4%	6%	12%	27%	20%	17%	13%	+21 pont
vallásosak	6%	7%	10%	25%	20%	16%	15%	+19 pont
okosak, intelligensek	21%	26%	21%	19%	6%	3%	4%	-33 pont

Ha megnézzük a válaszok együttjárásait, akkor azt látjuk, hogy a válaszok három alaptulajdonság feltételezése szerint rendeződnek össze.

Nagyon sok válaszadónak elsősorban azért rossz a véleménye a cigányok többségéről, mert félelmet keltőnek érzi őket (meglopnak, megtámadnak és/vagy összepiszkolnak). A skála átlaga +52 pontnak adódott, és a skála értéke a válaszadók 88%-a körében pozitív (ebből 9% körében a maximális +100 pontra állt be a mutató értéke!). A veszélyesek skála $r=0,59$ szinten korrelál a cigányellenesség skálával. Ennek fényében viszont különösen rossz ötletnek tűnik a szerencsére gyorsan visszavont kezdeményezés a cigány gárda felállításáról.

A második alaptulajdonság-skálában a pozitív tulajdonságok kaptak súlyt (vidámak, jó a zenei érzékük, okosak és vallásosak). E skála átlaga is pozitív: +19 pont. A skála értéke a válaszadók 60%-a körében határozottan pozitív, és csak 17% azok aránya, akik komolyan megkérdőjelezi a romák pozitív tulajdonságait. A veszélyesek és a szeretetreméltóak skálák között azonban nincs negatív korreláció. Ez viszont a legismertebb mai roma közszereplő – Győzike – munkásságához ad egy vajszínű árnyalatot.

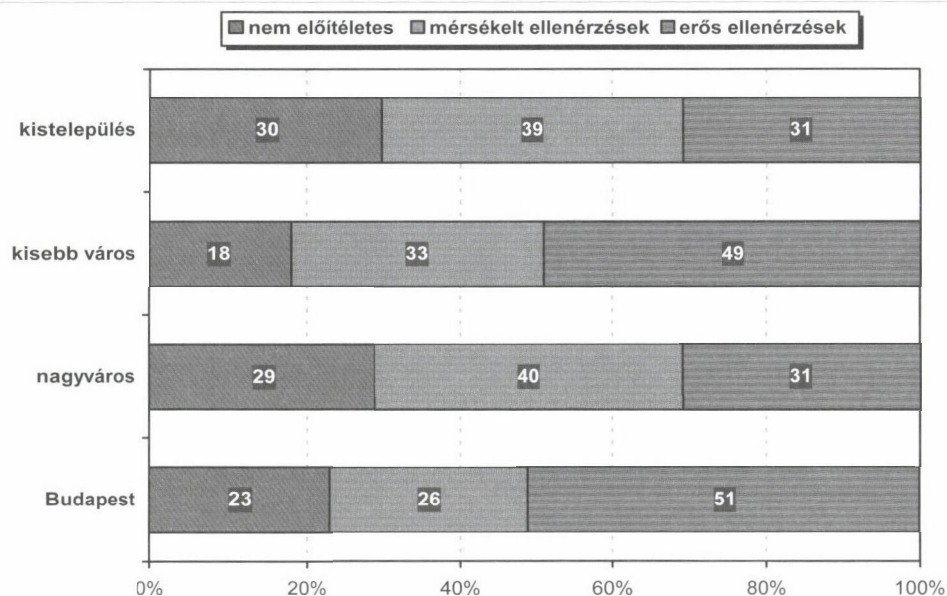
A harmadik alaptulajdonság a szegénység, ami az igénytelenséggel és a piszkossággal társul. A skála átlaga +40 pont, és a mutató értéke a válaszadók 77%-a körében pozitív. A szegények skála meglehetősen szorosan korrelál a veszélyesek skálával.

Véleménycsoportok

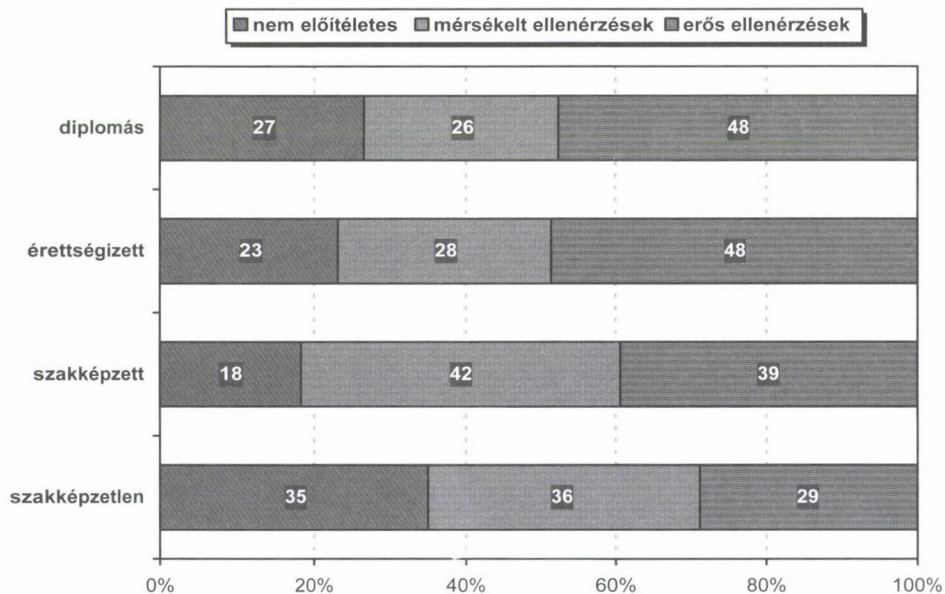
Egyszerre nézve az összes releváns mutató értékeit három véleménycsoport valamelyikébe sorolhatók a megkérdezettek. 40%-uknak erős ellenérzései vannak a romákkal szemben, 35%-uk pedig mérsékeltlen romaellenes. Mindössze a társadalom negyede tekinthető mentesnek az előítéletektől. Ezek a csoportarányok természetesen erősen eltérőek aszerint, hogy a válaszadónak voltak-e, és ha igen, milyenek voltak a személyes kapcsolatai a romákkal. Azok köréből, akiknek rossz, ellenséges kapcsolataik voltak 72% sorolódott az erős ellenérzés csoportba, míg a jó, baráti kapcsolatokról beszámolók körében 43% a nem előítéletesek aránya.

A véleménycsoport arányokra erősen hat a válaszadók lakóhelye és iskolázottsága is. Előzetes várakozásainkhoz képest nagyon meglepő, hogy a budapestiek és a legalább érettségizettek körében a legmagasabb az erős ellenérzésekkel jellemezhetőek aránya. Erre meglepetésre azonban magyarázatot találtunk magában a kutatásban, amikor azt láttuk, hogy az élő kapcsolatok hiánya – azaz a tényleges társadalmi távolság – legalább akkora valószínűséggel éltet negatív érzéseket a cigányokkal szemben, mint a rossz személyes és lakóhelyi tapasztalat.

Véleménycsoport-arányok – településnagyság szerint

Véleménycsoport-arányok – iskolázottság szerint

A romának látszó válaszadók 85%-a a nem előítéletes csoportba sorolódott, tizedük azonban az erős ellenérzések csoportba. Ez viszont visszaigazolja azt a szakirodalomban gyakran említett adatot, hogy az előítéletek által sújtott csoportok tagjainak egy része hajlamos osztani a többségi társadalom előítéleteit.

A romák helyzete

A felnőtt magyarok 42%-a úgy véli: Magyarországon jobb a roma népesség helyzete, mint a környező országokban. 43% szerint ugyanolyan a helyzetük, mint máshol, 5% pedig „nem tudja”. Így tehát mindössze a megkérdezettek tizede azt, hogy hazánkban rosszabb a cigányok helyzete, mint a környező országokban. A válaszok mérlege +21 pont. A romának látszó válaszadók körében azonban -12 pont ugyanez az átlagérték.

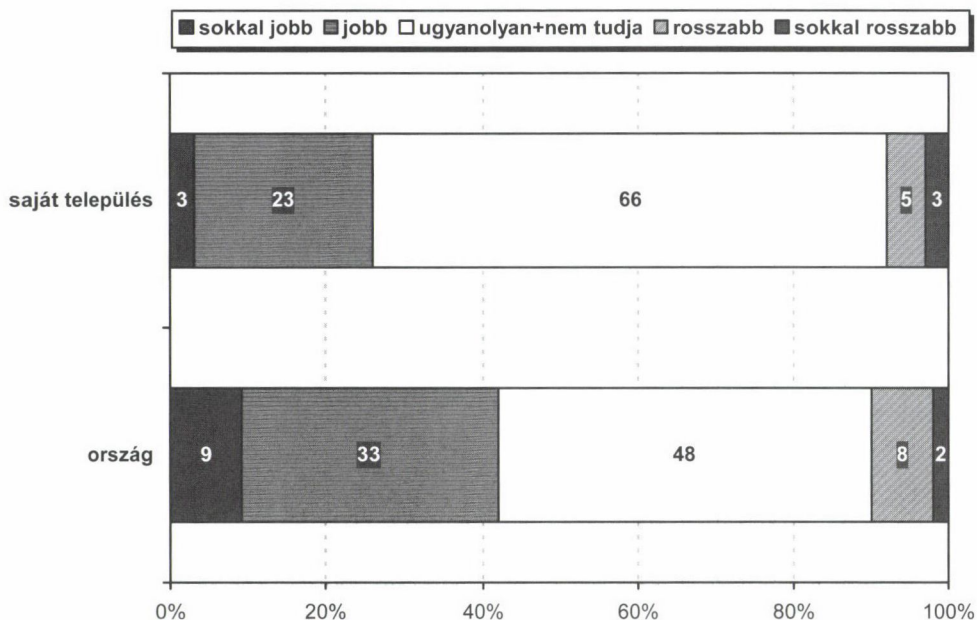
A valamilyen mértékben előítéletes véleménycsoportok tagjai az átlagosnál nagyobb valószínűséggel vélik úgy, hogy nálunk jobb a romáknak, mint a környező országokban, míg a nem előítéletesek az átlagosnál gyakrabban vélekednek úgy, hogy nálunk rosszabb a cigányok helyzete.

Jelentősek a regionális különbségek is. Az Észak-Magyarországon élők vélik a leginkább úgy, hogy nálunk jobb cigánynak lenni, mint a környező országokban, noha Magyarországon belül nem igazán ebben a régióban a legjobb románnak lenni.

A Magyarországot a környező országokkal összehasonlító kérdésnél 5% volt a „nem tudom” válaszok aránya. A saját települést az országos helyzettel összehasonlító kérdésnél viszont 15% tért ki a válaszadás elől, és sokkal gyakoribb volt az „ugyanolyan a helyzetük” válasz is. Magyarországot a környező országokkal összehasonlítva a megkérdezettek 52%-a feltételezett valamilyen különbséget, a saját települést az országos helyzettel összehasonlítva azonban csak 34% ugyanez az arány.

A saját településre vonatkozó válaszokra a régióon kívül a településnagyság is erősen hat. Regionális bontásban az észak-alföldi régió (idetartozik Szabolcs is!) átlaga átbillent a negatív tartományba. Másrészt – a tényekkel összhangban – a nagyvárosokban élők gondolják a legnagyobb valószínűséggel azt, hogy náluk valamivel jobb a romák helyzete, mint az ország más részein.

Megítélése szerint Magyarországon milyen a roma népesség helyzete: sokkal jobb, mint a környező országokban, jobb, mint a környező országokban, ugyanolyan, mint máshol, egy kicsit rosszabb a helyzetük vagy sokkal rosszabb, mint a környező országokban? És itt a településen?

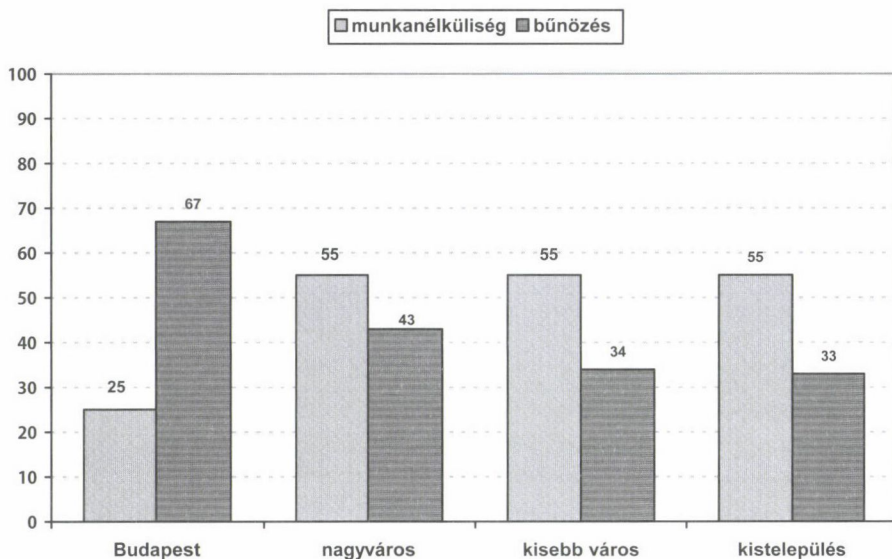
A romák problémái

Amikor azt kérdeztük, hogy mi a Magyarországon élő romák három legégetőbb problémája, a megkérdezettek 95%-a említett legalább egy problémát, 89%-uk legalább kettőt, 78%-uk hármat, 4%-uk pedig háromnál is többet.

A legtöbb probléma említési gyakorisága természetesen erősen függ attól, hogy miként viszonyulnak a válaszadók a romákhoz. A nem előítéletesek általában a munkanélküliséget látják a romák legégetőbb gondjának, míg az erős ellenérzéseket tápláló véleménycsoport tagjai a bűnözést. A legfontosabb találat azonban az, hogy a romák munkanélküliségének kezelését – alap beállítottságától is szinte teljesen függetlenül – mindenki égetőnek érzi.

Mit tart Ön a Magyarországon élő romák három legégetőbb problémájának?

	első helyen	említett összesen
munkanélküliség, az elhelyezkedés nehézségei	21%	46%
bűnözés	17%	41%
kultúrátlanság, tudatlanság, igénytelenség	9%	32%
pénztelenség, szegénység, elszegényedés	8%	30%
megfelelő iskola hiánya vagy elérhetetlensége	9%	26%
alkoholizálás	7%	19%
céltalanság, nem tudják mit akarnak	5%	14%
lakásproblémák	1%	13%
erkölcsi romlás	1%	12%
hátrányos megkülönböztetés	4%	12%
létbizonytalanság	2%	8%
kilátástalan, bizonytalan jövő	1%	7%
lustaság, munkakerülés	4%	7%
túl sok gyerek	2%	3%
nem tudnak, nem akarnak beilleszkedni	1%	2%
antiszociálisak	1%	1%
egyéb	2%	3%
nem tudja, nem válaszolt	5%*	*

Miért magas a roma munkanélküliség?

A „Miért magas a roma munkanélküliség?” ok tulajdonításokat a romákkal kapcsolatos beállítottságon kívül a válaszadók vagyoni, jövedelmi helyzete is befolyásolja, amennyiben az alsó negyedbe tartozók – a tényekkel összhangban – az átlagnál lényegesen nagyobb jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a romák többsége kistelepülésen él. A módosabbak körében viszont a lustaság feltételezése gyakoribb és erősebb az átlagnál.

A roma/cigány népesség körében sokkal magasabb a munkanélküliek aránya, mint az országos átlag. Ön szerint mekkora szerepe van ebben a következőknek?

	nagyon kicsi – nagyon nagy							legfontosabb ok
nem is keresnek munkát, inkább segélyekből élnek	1%	1%	2%	7%	12%	28%	49%	33%
lusták, nem akarnak dolgozni	1%	2%	3%	12%	16%	24%	43%	28%
tanulatlanok, nincs szakmájuk	1%	1%	3%	10%	16%	29%	40%	18%
a munkaadók nem szívesen adnak munkát cigányoknak	2%	3%	5%	12%	20%	29%	30%	8%
a többségük kistelepülésen él, ahol nincs munkahely	4%	5%	9%	20%	21%	21%	20%	8%

A kistelepülésen élés szempontnak egyébként a romának látszó válaszadók sem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, mint a nem románok, a munkaadók hátrányos megkülönböztetésének viszont annál inkább.

Integráció az oktatásban

A magyar társadalom többségénél addig terjed a románok iskolai integrációjának elfogadása, amíg csak néhány cigány gyerek jár abba az osztályba, ahova a saját gyerek/unoka jár vagy járna. Ha a diákok harmada cigány lenne, az már zavarná a többséget, 15% pedig ez esetben kivenné az osztályból a saját gyerekét/unokáját. Egy cigány pedagógus viszont csak keveseket zavarna.

Zavarná-e Önt, ha a gyereke vagy az unokája olyan osztályban tanulna, melyben:

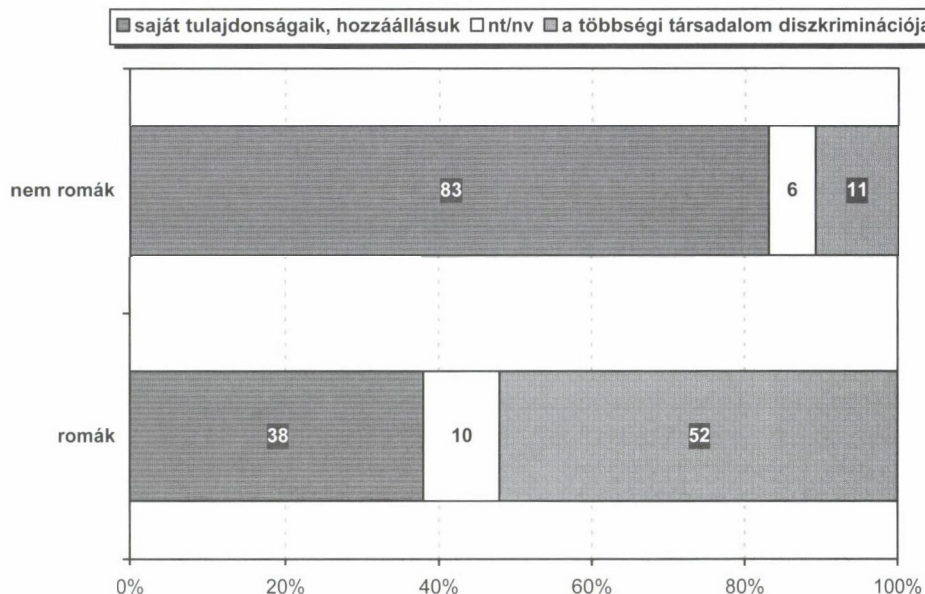
	elvinné máshova	zavarná	nem zavarná
van egy-két cigány diák is?	3%	19%	78%
cigány származású tanár is tanítana?	8%	24%	68%
a diákok harmada cigány?	15%	48%	37%
a diákok fele cigány?	40%	41%	19%
a diákok többsége cigány?	58%	26%	16%

A véleményekre itt az is nagyon erősen hat, hogy volt-e valakinek roma osztálytársa, illetve milyen volt a kapcsolata a roma osztálytársakkal. Az egykori cigány osztálytársak nagyon nagy valószínűséggel eloszlatják azt a félelmet, amit sok szülő érez a románok integrált oktatása kapcsán.

Mindent egybevetve

Mindent egybevetve a felnőtt magyarok 80%-a szerint a románok nehéz helyzete inkább a saját tulajdonságaik, hozzáállásuk következménye, és csak 14% véli úgy, hogy inkább a többségi társadalom diszkriminációja, elnyomása okozza a románok nehéz helyzetét. (6% nem tudja.) A románok látszó válaszadók ezt persze másképpen tudják, de azért a körükben is viszonylag sokan kárhoztatják a románok tulajdonságait és hozzáállását.

Mindent egybevetve mit gondol, mi az oka annak, hogy a romák nehéz helyzetben vannak: inkább a saját tulajdonságaik, hozzáállásuk vagy inkább a többségi társadalom diszkriminációja, elnyomása?

A változás lehetőségei

A nem romák 38%-a szerint az csökkentené a leginkább a romák és többségi társadalom közti konfliktusokat, ha a cigányok asszimilálódnának, és aggasztóan magas a szegregáció pártiak aránya is (23%). A romák körében viszont az integráció gondolata a legnépszerűbb.

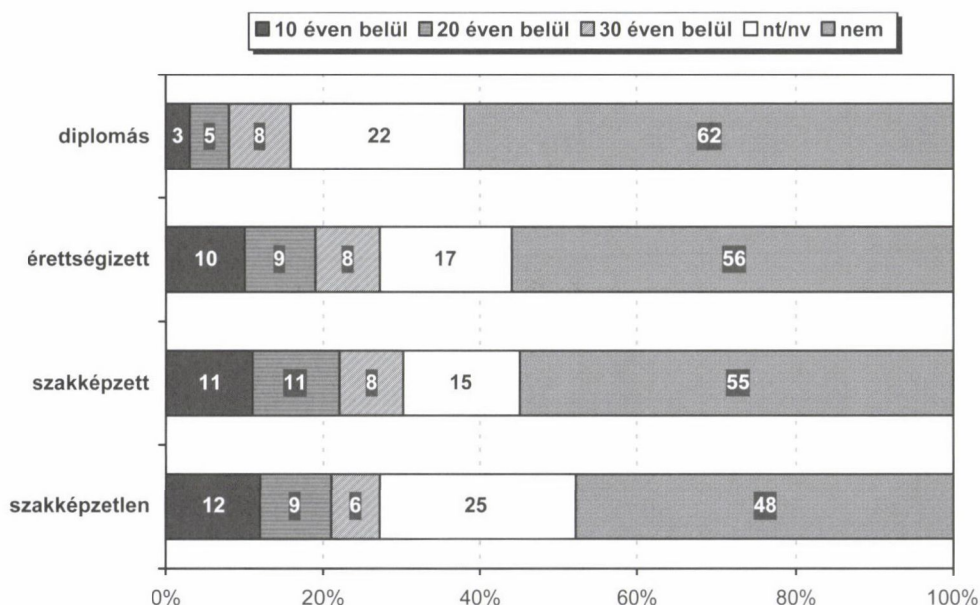
Ön szerint miként csökkennének a leginkább a romák és a többségi társadalom közti konfliktusok?

	romák	nem romák
ha minél inkább elkülönülnének a cigányok	7	23
ha a cigányok beolvadnának, asszimilálódnának a többségi társadalomba	41	38
ha a cigányok úgy integrálódnának, hogy megőrzik a saját kultúrájukat	43	29
nem tudja	9	10

Az integráció azonban nem csak a romákon múlik, bár kétségtelenül a roma társadalomnak is sok dolga lenne ezzel. Az 1960-as évekig semmivel sem volt jobb, sőt bizonyos szempontokból rosszabb volt az afroamerikaiak társadalmi integrációja, mint akkoriban a romákénálunk. Az 1961-től kezdődően kibontakozó egyenjogúsági mozgalmak közvetlen és közvetett következményeként azonban ma már nincs olyan társadalmi pozíció, ami el lenne zárva azok gyerekei elől, akik a múlt század 60-as éveiben csak négernek számúra fenntartott ülésekre ülhetek a buszokon. A legutóbbi elnökválasztáson pedig Barack Obama lett az USA elnöke. A nem afroamerikaiak többségi szavazataival!

A magyarok 54%-a viszont úgy véli: belátható időn belül nem lesz cigány miniszterelnöke hazánknak, tíz éven belül pedig mindössze a tizedük érzi ezt elképzelhetőnek. És ennél a kérdésnél nem különbözik a romák véleménymegoszlása a nem romákétól. A legelutasítóbbnak viszont a diplomások bizonyultak, és ez azt is jelzi, hogy az ő cigányellenességük hátterében fokozottan lehet jelen a lenézés. Noha igazán hatékonyan csak a legtanultabbak és az előítéletek által sújtott kisebbség összefogásával lehetne oldani azt a hatalmas feszültséget, ami mára felhalmozódott a magyar társadalomban a „cigánykérdés” kapcsán.

Amerikában az afroamerikai Barack Obamát választották meg elnökké. Elképzelhetőnek tartja, hogy Magyarországnak cigány miniszterelnöke legyen?

- Bernáth Gábor (2001): A médiakép hozzájárulása a romaellenes sztereotípiákhoz, in Hős Hajnal (szerk.): *Romák a XXI. század Magyarországon. Multidiszciplináris konferencia a Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium szervezésében*. Erdőkertes, Ars Longa Alapítvány, 194–203.
- Csepeli György – Fábián Zoltán – Sik Endre (1998): Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1998*, Budapest, TÁRKI, 458–489.
- Fábián Zoltán (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (1997): Rendőrök és romák. Szertelen módszerek. A megkülönböztetésmentes viselkedés lehetőségei és akadályai, in Csányi Klára (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*, Budapest, COLPI, 130–172.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2003): *Cigány gyerekek az általános iskolában*, Budapest, Oktatókutató Intézet, Új Mandátum.
- Lázár Guy (1996): A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 9–116.
- Lendvay Judit (1996): A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiák. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 117–160.
- Marián Béla: A köz véleménye. In: Horváth, Ágota – Landau, Edit – Szalai, Júlia (szerk.) *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Új Mandátum Könyvkiadó Budapest, 2000, 83–87.
- Marián Béla: A székesfehérvári gettóügy társadalmi megítélése. In: *Magyar Narancs* 1998. január 15.
- Murányi István (2006): *Identitás és előítélet*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Murányi István – Szabó Ildikó (2007): Középiskolások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio* 16. évf. 1. 38–49.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal (1996): 14–15 éves fiatalok interkulturális világképe. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Budapest, Osiris Kiadó – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal (1996): *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány.

Plauschin András

A POLITIKAI HÍRMŰSOROK TÁJÉKOZTATÁSI GYAKORLATA 2008-BAN

A hír- és politikai magazinműsorok a műsorfolyamon belül jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Alapfunkciójuk, hogy az emberek számára folyamatosan biztosítsák mind a világ, mind a magyarországi társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális élet történeteiben való eligazodáshoz szükséges információkat. Elvárás velük szemben, hogy mutassák be, tegyék megítélhetővé a legfontosabb eseményeket, a társadalom számára lényeges ügyeket, problémákat és az ezekkel kapcsolatos különféle álláspontokat. A hír- és tájékoztató műsorokkal (híradók, hírek, politikai, gazdasági, kulturális magazinműsorok, riportok stb.) szemben támasztott követelmények a műsorfolyam egészében elfoglalt helyhez, a műsor tényközlő jellegéhez, a műsor által megvalósított szelekcióhoz és végül a program formai jegyeihez köthetők.¹ Köztudott, hogy a hír- és magazinműsorok nemcsak egyszerűen megjelenítik a tényeket, hanem előzetesen különféle szempontok alapján szelektálnak is az információk között. Azaz nem minden eseményből lesz hír, a közszereplők, közügyek nem mindegyike kap lehetőséget a médián keresztül megjelenésre. E téren követelményként fogalmazható meg, hogy a műsorok ne lényegtelen és érdektelen témákkal foglalkozzanak, hanem olyan történeteket, véleményeket és olyan szereplőket tárjanak a közönség elé, amelyek fontosak, közérdeklődésre tartanak számot. Szintén elvárás, hogy a műsorokban, amennyiben egy konkrét témában, egy bizonyos területen többféle nézet és vélemény létezik, azok súlyuknak megfelelő helyet kaphassanak. A kiegyensúlyozottsággal kapcsolatban az a legfontosabb kérdés, hogy az egymással szemben álló politikai-társadalmi szereplők médiamegjelenésében melyek a médiabeli előfordulásoknak a gyakoriságában, hosszúságában és egyéb mutatókban mért arányai, amelyeket „fair”-nek lehet minősíteni. A kiegyensúlyozottság a médiatörvényben, de a nemzetközi szakirodalomban is exponált fogalom. A média ügyeiben döntéseket hozók, de a közönség is azt várja el, hogy az elemzők állapítsák meg a műsorfolyam egészéről, vagy annak egyes elemeiről, hogy azok megfeleltek-e a kiegyensúlyozottság kritériumának. Az e célból végzett elemzések oly módon történnek, hogy az ORTT Műsorfigyelő és -elemző Igazgatóság munkatársai operacionalizálják a törvény előírásait, azaz technikai terminusokra és eljárásokra fordítják le azokat a fogalmakat, amelyeket a törvény meghatároz. Ezt követően e terminusokkal és eljárásokkal méréseket végeznek a műsorokon. Ennek szokásos mérési

¹ Terestyéni Tamás: A közszolgálati követelményeinek értelmezése, különös tekintettel a médiatörvény előírásaira, Jel-kép 1998.

módja az, hogy az elemzők megszámlálják a híradókban és az egyéb politikai tájékoztató műsorokban az egyes politikai pártokat képviselő szereplők különféle módbeli megjelenéseinek gyakoriságát (a szereplők verbális – műsorvezetői – említéseinek számát, vizuális megjelenéseinek gyakoriságát, hosszát, saját hangon való megjelenéseinek gyakoriságát, ill. időtartamát, a vizuális megjelenítés mikéntjét stb.), és az esetszámokból nyert statisztikával jellemzik a vizsgált műsorokat. Az ilyen jellegű, tartalomelemzésnek nevezett eljárások objektivitását az biztosítja, hogy a műsorokban olyan elemek gyakoriságát számlálják, amelyeknek azonosítása nem szubjektív megítélésen, hanem egyszerű, előzetes definíciók alapján, mintegy automatikusan történik. A műsoroknak a kiegyensúlyozottság szempontjából végzett vizsgálata tehát olyan statisztikát eredményez, amely a műsorok tartalmát mennyiségileg jellemzi. A vizsgálatok metodikájának alapelemei megegyeznek a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott eljárásokkal. Megjegyezzük, hogy kvantitatív tartalomelemzések segítségével a francia CSA folyamatosan, a BBC pedig esetenként vizsgálja az elektronikus hírszolgáltatás kiegyensúlyozottságának teljesülését. Látni kell azonban, hogy ezek a statisztikák önmagukban még nem sokat mondanak a kiegyensúlyozottság érvényesüléséről. A pártok médiaszerepléseit tekintve aligha létezik olyan politikai erő, amely ne kevesellné saját, és ne sokallná a konkurens erő médiahasználatát. Fel kell hívni arra is a figyelmet, hogy az Rttv. önmagában nem tudja megoldani a kiegyensúlyozottság érvényesítésének ügyét. Ennek legfőbb oka, hogy a törvény meghatározásai többnyire elvont fogalmakat tartalmaznak, és nem nyújtanak eligazítást azokról a mértékekről, határértékekről, amelyekhez képest a műsorok nyers tényeit a kiegyensúlyozottság szempontjából minősíteni lehetne. Így jelentésünk sem foglal állást a kiegyensúlyozottság meglétéről vagy hiányáról, csupán az elsődleges adatokat foglalja keretbe.

Az alábbiakban elsősorban arra keressük a választ, hogy az aktuális műsorokban milyen arányok, milyen médiahasználat jellemezte a hazai politikai életet, mely ügyekre és témákra fókuszáltak a szerkesztők, illetve mindezek bemutatása milyen módon történt 2008-ban. A fejezet első részében a hírműsorok tájékoztatási gyakorlatát mutatjuk be, a második részben a fontosabb politikai magazinműsorok működéséről adunk képet.

A hírműsorok tájékoztatási gyakorlata

A havonta, panelszerűen ismétlődő kvantitatív tartalomelemzések az elmúlt években az MTV1 déli és esti, a Magyar ATV, az Echo TV, az RTL Klub esti híradóira, a TV2 Tények és Tények este című műsorára, a Duna TV Hírórájára, valamint a Kossuth rádió 180 perc c. hírműsorának 6⁰⁰-tól 7⁰⁰-ig terjedő részére, a Déli és Esti Krónikára, a Danubius és Sláger rádió reggeli hírösszefoglalóira, illetve a Híradó 21-re (Hír TV) terjedtek ki. Az év első három hónapjában a Duna TV Híróra² adásait is elemeztük, a program a későbbiek során megszűnt. (A vizsgálatok metodikájának alapelemei megegyeznek a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott eljárásokkal. Megjegyezzük, hogy kvantitatív tartalomelemzések segítségével a francia CSA folyamatosan vizsgálja az elektronikus hírszolgáltatás kiegyensúlyozottságának teljesülését.)

2 A műsor adatait az alacsony esetszám miatt külön nem közöltük, de az összesített adatokba beleszámoltuk.

Az ORTT elsőként a 2002-es parlamenti választás kampányidőszakában indította el a politikusok médiaszerepléseinek szentelt napi rendszerességgel folytatott internetes adatközlését (http://www.ortt.hu/politika_stat.php?ev=2009). Az elmúlt években folytattuk a hat évvel ezelőtt lefektetett hagyományokat, és a parlamenti, illetve EP-választás kortes-hadjárata alatt naponta közöltük különböző bontásokban a hír- és magazinműsorokban megjelenő politikusok szerepléseinek paramétereit. A fenti szolgáltatást 2007 elejétől kiterjesztettük a választási időszakon túlra is, periodicitását heti jellegű információk közzétételére csökkentettük, és kizárólag az általunk legfontosabbnak ítélt hét hírműsorról közöltünk eredményeket (MTV1: esti Híradó, Duna TV: Híróra, Kossuth rádió: Esti Krónika, TV2: Tények, RTL Klub: Híradó, ATV: Híradó, Hír TV: Híradó 21). A négy nyelven olvasható adatsorok a parlamenti képviselők médiahasználata mellett a kormánytagok és a politikai pártkötődéssel rendelkező közéleti szereplők eredményeit is megjelenítették a szokásos bontásokban (összes és élőszóbeli szereplés, nyilatkozatoknak szentelt műsoridő). A pártelnökök szerepléseit külön diagramon ábrázoltuk.

2008-ban 1717 órányi híryanagot dolgoztunk fel, amely közel 76 ezer műsoregység, közel 108 ezer hazai szereplő regisztrálását és elemzését jelentette. A vizsgálat kizárólag azokat a megjelenéseket vette figyelembe, amikor a műsorok ismertették a szereplők álláspontját, cselekedeteit, illetve amikor élőszóban nyilatkoztak.

A híryanag vizsgálata során a következő fontosabb alapkategóriákat különböztettük meg:

- hírek: a tájékoztatási folyamatnak azok a formálisan is elkülönülő elemei, amelyek a téma, a szereplők, illetve a helyszín szempontjából zárt egységet alkotnak,
- események: azok a történések, amelyek a világban végbemennek, amelyeket a média hírként prezentál,
- szereplők: azok a személyek vagy intézmények, akik/amelyek az események előidézőiként és aktív résztvevőiként tűntek fel a híregységekben,
- témák: azok az ügyek, amelyek körül az események forogtak, és amelyekkel kapcsolatban a szereplők véleményüket ismertették.

A hírműsorok feldolgozása során vizsgáltuk, hogy a műsorokban hírként prezentált események milyen színterekhez és társadalmi intézményekhez kötődtek; a különböző típusú eseményekre a híregységek számát és hosszát tekintve milyen mértékű figyelem irányult; mely intézmények, illetve mely intézményeket reprezentáló személyek jelentek meg, mint az események generálói; milyen mértékű médiafigyelem irányult rájuk, és a megjelenítésükben mutatkoztak-e elfogultságok; milyen témák, milyen publikus ügyek szerepeltek a híradók napirendjén; milyen társadalmi sikerek, konfliktusok artikulálódtak a hírekben.

GEOPOLITIKAI HELYSZÍNEK

Hasonlóan az előző évekhez, 2008-ban is elsősorban a hazai vonatkozású történéseket (75%) tártak a nézők és hallgatók elé a televíziós, illetve rádiós hírműsorok – azaz vagy a szereplőjük volt magyar állampolgár, vagy az esemény helyszíne volt hazánk. Tisztán külföldi vonatkozású eseményekkel (külföldi helyszín és külföldi szereplő) a hírek közel negyede (23%), míg a határon túli magyarokkal a műsoregységek két százaléka foglalkozott.

Bár a részletes elemzés csakis azokra a tudósításokra terjedt ki, amelyeknek volt valamilyen magyar vonatkozásuk, a médiumok hírvilágának teljesebb feltérképezése céljából megvizsgáltuk, hogy a hírekben mely országokra, illetve geopolitikai régiókra irányult a figyelem (1. táblázat). Tisztában vagyunk azzal, hogy a felhasznált geopolitikai kategóriák sok szempontból erőltetettek és számos különbséget özszemosnak, mindazonáltal néhány általános, gyakran egymást erősítő tendencia kiolvasható, amely a külföldi hírekben a figyelem, az érdeklődés fő irányait jellemzi. Idén az Észak-Amerikából származó hírekre irányult a legnagyobb figyelem, arányuk 2007-hez képest egy százalékkal emelkedett (3,4% vs. 4,4%). Az érdeklődés emelkedésének háttérében az amerikai elnökválasztási kampány és a gazdasági válság kirobbanásának eseményei álltak, továbbá ebben az évben is előszeretettel sugároztak a médiumok bűncselekményekről, balesetekről, szenzációkról tudósító híreket e régióból. A közel-keleti válságóc iránti médiafigyelem folytatta előző évben megkezdett csökkenését, megoszslásuk három százalék alá esett (3,7% vs. 2,2%). A szomszédos országok közül Romániát övezte kiemelt érdeklődés, mely a határon túli magyarok helyzetének gyakori megjelenítésére, a román önkormányzati és parlamenti választásokra vezethető vissza, amelyben a magyarországi pártok is tevékeny részt vállaltak. A környező országok leggyakrabban a *Duna TV Híradójában* szerepeltek, amely – a többi adóhoz képest – kiemelten foglalkozott a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek helyzetével. Romániával közel megegyező frekvenciával tűnt fel Szerbia (1,6%), amelynek megjelenése az országban zajló parlamenti választás, továbbá Koszovó függetlenségének kikiáltásával hozható összefüggésbe. Szlovákia az utolsó negyedévben vált meghatározó külpolitikai helyszínné, mivel a dunaszerdahelyi focimeccsen történt rendőrtattak után feszültté vált a két ország viszonya. A Magyarországon történt események prezentációja az előző évhez képest jelentős visszaesést produkált (72,3% vs. 70,6%). Az elmúlt évekkel összehasonlítva ez volt az első év, amikor a külpolitikai vonatkozású hírek aránya emelkedett. (Hosszú évek után újra háború robbant ki Európában (Grúzia), Szerbiáról levált Koszovó, világ gazdasági válság alakult ki, hazánk diplomáciai konfliktusba került északi szomszédunkkal, Kínában olimpia játékokat tartottak (1,6%) stb. A fenti események mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a 2008-as évben hazánk történéseitől kissé eltávolodjanak a hírműsorok szerkesztői.) A külföldi hírek közel 53%-a a politika és a gazdaság eseményeiről tudósított, 31%-a külföldi tragédiákról, háborúkról, terrortámadásokról adott hírt, a kultúra kérdéseinek a műsoregységek 11%-át szentelték, a bulvár hírek aránya 5% volt. A határon túli magyarok helyzetét főként a közszolgálati adók tűzték napirendre, közülük is kiemelkedett a *Duna TV Híradója* – külpolitikai összefoglalóinak több mint 40%-át szentelte a kérdéskörnek, ami drasztikus emelkedést jelent az előző évhez képest (24% vs. 42%). A két kereskedelmi rádióadó hírműsorában a bulvár és a külföldi bűncselekmények, katasztrófák prezentációja volt a meghatározó. A Sláger rádió híreiben a nem magyar vonatkozású műsoregységek több mint harmada valamilyen érdekességről, szenzációról számolt be – a világpolitikai események háttérbe szorultak tudósításaiban. 2007-ben a külföldi hírek még 52%-a Európáról szólt, 2008-ban három százalékpontos visszaesést regisztráltunk a kategóriában (49%).

Az *MTV1 déli Híradója* (53,7%) az átlagnál kevesebb híradást szentelt a magyarországi történésekre, ezzel ellentétben a Danubius rádió programjaiban hazai kötődésűnek számított az összefoglalók több mint 90%-a (93,2%). A közel-keleti történésekre leginkább a *Déli Krónika* és a *Híradó 21* koncentrált, azonban náluk is jelentős csökkenést

regisztráltunk a térség előfordulásában (*Déli Krónika*: 10,6% vs. 4,3%, *Híradó 21*: 6,1% vs. 3,8%), a két országos kereskedelmi rádióadóban részesedésük jóval egy százalék alatt maradt (0,2-0,2%). Az USA-hoz kötődő események prezentációja az MTV1 déli hírműsorában kapta a legnagyobb hangsúlyt (9,0%).

1. táblázat

A hírek geopolitikai helyszíne

$N = 75.914$

	MTV1 esti Híradó	MTV1 déli Híradó	Duna TV Híradó	180 perc	Déli krónika	Esti krónika
Magyarország	68,7	53,7	60,5	67,4	61,6	67,2
USA, Kanada	5,4	9,0	2,0	5,6	4,2	2,5
Közel-Kelet	1,8	2,9	1,1	2,4	4,3	3,2
Románia	0,8	0,6	11,3	1,0	1,1	1,4
Ázsia	2,1	4,5	1,2	1,5	2,0	1,2
Kína	2,7	2,9	1,5	1,1	2,1	1,4
Szerbia	1,1	1,3	5,1	2,0	1,6	1,5
Oroszország	1,1	1,2	0,7	3,0	3,4	3,4
Szlovákia	0,7	0,4	4,4	1,0	1,1	1,4
Belgium, Brüsszel, EU-központ	2,3	1,1	1,2	1,3	1,4	2,4
Németország	0,6	1,3	0,6	2,2	3,4	2,0
Nagy-Britannia	1,0	1,6	0,6	1,3	1,5	0,9
Olaszország	1,2	1,4	0,5	1,4	2,3	1,9
Egyéb európai országok	1,0	1,4	1,2	1,1	1,3	1,3
Franciaország	1,0	1,3	0,6	0,9	1,6	1,2
egyéb uniós országok	1,4	1,4	0,9	0,7	1,2	0,9
Közép- és Dél-Amerika	0,9	4,2	0,3	0,8	0,5	0,3
Afrika	0,7	1,8	0,4	0,7	0,7	0,8
Ausztria	1,3	1,0	1,0	0,3	0,5	0,8
Ukrajna	0,3	0,3	2,2	0,5	0,7	0,8
Grúzia	0,6	0,7	0,6	1,0	1,1	1,1
Spanyolország	0,7	0,8	0,2	0,2	0,2	0,3

Ausztrália, Óceánia	0,3	1,1	0,2	0,3	0,2	0,2
meghatározhatatlan	0,1	0,7	0,1	0,6	0,2	0,3
Görögország	0,5	0,7	0,3	0,2	0,3	0,3
Csehország	0,4	0,3	0,3	0,3	0,6	0,6
Japán	0,2	0,8	0,2	0,3	0,3	0,1
Horvátország	0,7	0,3	0,5	0,3	0,2	0,2
egyéb (Antark- tisz, világűr)	0,3	0,9	0,2	0,3	0,2	0,1
Lengyelország	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,2

A hírek geopolitikai helyszíne (folytatás)

N=75.914

	Té- nyek (TV2)	RTL Klub Hír- adó	Da- nu- bius rádió Hírek	Slá- ger rádió Hírek	Té- nyek este (TV2)	ATV Hír- adó	Hír- adó 21 (Hír TV)	Echo TV Hír- adó	össze- sen
Magyarország	66,0	73,2	93,2	89,3	73,3	78,5	70,8	68,1	70,6
USA, Kanada	7,0	5,1	0,5	2,7	6,1	4,6	4,4	4,6	4,4
Közel-Kelet	1,9	1,6	0,2	0,2	1,1	2,8	3,8	2,9	2,2
Románia	0,6	0,6	0,3	0,3	0,6	0,5	0,8	1,6	1,9
Ázsia	2,2	2,3	0,3	0,5	2,0	2,1	2,7	2,0	1,8
Kína	2,6	1,8	0,2	0,8	2,0	1,3	2,1	2,2	1,7
Szerbia	1,1	0,8	0,1	0,2	1,1	0,7	1,2	1,7	1,6
Oroszország	1,1	1,0	0,2	0,2	1,0	0,9	1,5	0,9	1,4
Szlovákia	0,8	0,6	0,4	0,3	0,7	0,3	0,9	2,6	1,2
Belgium, Brüsszel, EU- központ	0,6	0,5	0,9	0,3	0,9	0,4	0,8	1,2	1,1
Németország	1,1	1,1	0,2	0,2	0,8	0,4	0,7	0,8	1,1
Nagy-Britannia	1,8	1,5	0,2	1,2	1,4	0,7	0,9	0,9	1,1
Olaszország	1,6	0,7	0,1	0,3	1,3	0,4	0,9	1,0	1,1
egyéb euró- pai országok	1,2	1,0	0,2	0,1	1,1	0,7	1,0	0,8	1,0

Franciaország	1,3	1,0	0,1	0,4	0,9	0,7	0,8	1,1	0,9
egyéb uni- ós országok	0,8	0,9	0,5	0,6	0,4	0,5	1,1	0,7	0,8
Közép- és Dél-Amerika	1,4	1,2	0,1	0,3	1,0	0,6	0,7	0,8	0,8
Afrika	0,9	0,9	0,0	0,2	0,5	0,9	1,2	1,5	0,8
Ausztria	1,3	0,8	0,7	0,5	1,2	0,4	0,3	0,8	0,8
Ukrajna	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3	0,2	0,6	0,7	0,6
Grúzia	0,5	0,3	0,1	0,1	0,3	0,5	0,8	0,8	0,6
Spanyolország	0,9	0,6	0,1	0,2	0,6	0,4	0,5	0,4	0,4
Ausztrália, Óceánia	0,5	0,9	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3
meg- határozhatatlan	0,9	0,1	0,6	0,3	0,0	0,5	0,0	0,1	0,3
Görögország	0,4	0,3	0,0	0,1	0,3	0,2	0,5	0,4	0,3
Csehország	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,4	0,3
Japán	0,4	0,3	0,0	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3
Horvátország	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
egyéb (Antark- tis, világűr)	0,3	0,3	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0	0,2
Lengyelország	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2

HAZAI HELYSZÍNEK

A továbbiakban csak a magyarországi vonatkozású hírekre összpontosítottunk (75%). A hazai események földrajzi kötődésének megállapításánál alapelv volt, hogy csak azokat a helyszíneket (egy vagy több helyszínt) regisztráltuk, amelyeket a híradások konkrétan megneveztek, azokat viszont nem, amelyeknél ugyan a helyszín nyilvánvaló volt – például az Országgyűlés esetében Budapest –, de külön nem említették. Hasonlóképpen nem regisztráltuk a helyszín vonatkozásában azokat a híregységeket, amelyek nem informáltak a színterről, és arra nem is lehetett következtetni a szövegből. A tudósítások közel felénél (43%) nem hangzott el tényszerű helymeghatározás, és a hírek hét százalékában a helyszín Magyarországon kívülre esett.

A vizsgált hírek negyedében explicit módon Budapestet jelölték meg az esemény színtereként (24%) (2. táblázat). A megyeszékhelyek (8%), a vidéki városok (6%) és a községek (7%) közel azonos arányban szerepeltek. Az adatok a hiranyag erős Budapest-centrikusságát tükrözik, amit azonban aligha lenne indokolt a kommunikátorok rovására írni,

hiszen ténykérdés, hogy az ország életében meghatározó szerepet játszó intézmények túlnyomó többségének a főváros ad otthont, és rendszerint itt játszódik a kétségtől fontosnak minősíthető országos események zöme. A főváros mellett Pest, Baranya, Csongrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében történt eseményekkel foglalkoztak kiemelten a csatornák, ehhez jelentősen hozzájárult, hogy Pécs, valamint Szeged voltak a leggyakrabban szereplő vidéki városok. A legkisebb nyilvánosságot a Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok és Nógrád megyében történtek kapták a programokban.

A hírműsorok közül 2008-ban az *Echo TV Híradóit* jellemezte a legerőteljesebb Budapest-központúság. A műsorok felében a fővárosi események előfordulása nem érte el a műsoregységek ötödét. A vidéki Magyarország – városok, községek – életével az RTL Klub foglalkozott a legtöbbször, a leginkább valamely bűncselekmény, baleset kapcsán. Ezt általános tendenciának tekinthetjük, a műsorok több mint felénél a Budapesten kívüli események több mint 40%-át a tragédiák, az erőszakos cselekmények tették ki. Ez leginkább a TV2 hírműsoraira volt jellemző, a *Tények este* adásaiban a vidéki események több mint 60%-a valamilyen szerencsétlenségről számolt be. A Kossuth rádió esti hírösszefoglalója, az *Echo TV Híradója* és a *Híradó 21* mutatott nagyobb érdeklődést a vidéken zajló politikai történések iránt.

2. táblázat

A magyar vonatkozású hírek földrajzi kötődése (%)

	Budapest	megye- székhely	vidéki város	község	egyéb terület
MTV1 esti Híradó	18	7	6	6	4
MTV1 déli Híradó	26	9	8	9	6
Duna TV Híradó	19	8	8	8	3
180 perc	14	6	4	4	4
Déli Krónika	22	6	5	6	5
Esti Krónika	18	7	4	5	2
Tények (TV2)	28	10	8	7	3
RTL Klub Híradó	23	14	10	13	9
Danubius rádió Hírek	15	7	6	5	2
Sláger rádió Hírek	18	10	5	5	3
Tények este (TV2)	46	10	7	7	11
ATV Híradó	24	6	6	7	3
Híradó 21 (Hír TV)	18	8	6	7	2
Echo TV Híradó	64	5	3	3	1
Összesen	24	8	6	7	4

A HÍRANYAG TEMATIKUS ÖSSZETÉTELE

A következőkben azokat a nagyobb témacsoportokat vesszük szemügyre, amelyek a híregységek központi eseményei voltak, és amelyek mint fontos közügyek kerültek a nyilvánosság elé (3. táblázat). (Az összegek nem adnak ki 100%-ot, mivel egy híradás több témát is tárgyalhatott, a híregységek számát a témák gyakoriságához viszonyítottuk.) Az adatfelvétel során használt közel 100 témát a könnyebb értelmezhetőség kedvéért kilenc nagyobb témacsoportba soroltuk.

2005 szeptemberében változtattunk az eddig alkalmazott módszertanon, és bevezettük az ún. napirendvizsgálatot. Ennek lényege, hogy a műsoregységek témáinak nyitott változót szenteltünk – a kódolók nem különböző kategóriákból választanak, hanem röviden összefoglalják, hogy milyen témákat érintettek a műsoregységben. Annak érdekében változtattunk a metodikán, hogy pontosabb leírását adjuk a hírekben felvetődött kérdésköröknek, továbbá képesek legyünk megjeleníteni a kurrens problémákat.

2008 híregységeinek témaorientációját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy elsősorban a belpolitika állt a médiumok érdeklődésének homlokterében (42%), amit a katasztrófák és bűncselekmények (családi tragédiák, balesetek, bírósági, ügyészégi szakaszban lévő ügyek) és a gazdasági szféra témaköre követett (21% ill. 21%). Utóbbi kérdéskör részesedése hét százalékkal emelkedett az előző évhez képest (14% vs. 21%), ami a szeptemberben kirobbant gazdasági válság hatásának köszönhető. Az 2007-hez képest a szociális szféra részesedése megőrizte magas előfordulási arányát (14% vs. 15%), ami a sztrájkoknak és a civilek által szervezett megmozdulásoknak a következménye volt. A botrányok kérdéskörének részesedése jelentősen emelkedett (10% vs. 15%), a témakörön belül a vállalkozások, vállalatok botrányai, a kórházi műhibák és az élelmiszerbotrányok számítottak meghatározónak. A belpolitikai vonatkozású skandalumok közül a politikusok elleni fenyegetéseknek, támadásoknak és az UD Zrt. ügyének részesedése volt kiemelkedő. A kultúra, az oktatás és a vallás témaköre a hírek tizedében jelent meg.

2008-ban az *Echo TV Híradóiban* (62%) és a *Híradó 21-ben* (60%) szerepelt a leggyakrabban a belpolitika témaköre. A közszolgálati csatornák közül az MR1-Kossuth rádió 180 perc (51%) és *Esti Krónika* (51%) című műsora közelítette meg ezt az arányt. Legkevésbé az Sláger rádió reggeli hírösszefoglalóján éreztették hatásukat a politikai szféra történései (24%), de az *RTL Klub Híradójában* (25%) is ritkán találkozhattunk a témakörrel. A gazdasági szféra eseményeivel a leghangsúlyosabban a *Déli Krónika* foglalkozott (27%). A katasztrófák, bűncselekmények prezentálásának 2008-ban is elsősorban a kereskedelmi televíziók tulajdonítottak hírértéket. Az azonnali hatást kiváltó hírek az RTL Klubon, a *Tények* tudósításaiban és a TV2 késő esti beszámolóiban ugyanolyan arányban fordultak elő – a műsoregységek harmadát ezek tették ki (32%). A közszolgálati műsorok közül az *MTV1 déli Híradójában* regisztráltunk a fentiekhez hasonló arányt (29%). A botrányok a kereskedelmi csatornák műsoraiban többször kerültek terítékre, mint közszolgálati társaiknál, a legnagyobb mértékben a *Híradó 21-ben* (23%) és a *Tények estében* (22%) fordultak elő. 2008-ban is az önkormányzatok munkájának és az egyéb témáknak szentelték a legkisebb figyelmet a műsorszolgáltatók (4-4%). A külpolitikai kérdéskör a *Duna TV Híradójában* szerepelt a leghangsúlyosabban (18%).

Az év első negyedének napirendjét jelentősen meghatározta a Fidesz által kezdeményezett népszavazás, amelynek következtében március 9-e után a kormányzat kénytelen

volt visszavonni egészség- és oktatásügyi reformjait. A referendum sikere nemcsak a kormányzat és az ellenzék viszonyára volt kihatással, hanem a két koalíciós partner együttműködésére is. Május elsejétől az SZDSZ felbontotta a koalíciós szerződést, és ellenzékbe vonult. A nyári időszak politikai inaktivitása után, szeptemberben az UD Zrt. megfigyelési botrányának fejleményei és az Országgyűlés lehetséges feloszlata foglalkoztatta leginkább a közvéleményt. Ugyanennek a hónapnak a végétől vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy országunkat is súlyosan érinteni fogja a világban kialakult pénzügyi és gazdasági válság. Ennek következtében az év utolsó negyedében a gazdasági élet eseményei váltak meghatározóvá, a kormány megoldási javaslatai, a vállalkozások helyzete és a megszűnő munkahelyek kapták a legnagyobb figyelmet. Novemberben jelentősen megemelkedett a magyar külpolitikai kapcsolatokkal foglalkozó műsoregységek aránya, mivel a duna-szerdahelyi focimeccsen történt rendőráttakat a magyar és a szlovák fél eltérő módon értelmezte. Az év utolsó hónapjának legmeghatározóbb eseményének a vasutassztrájk és a ferihegyi repülőtéren dolgozók sztrájkja számított. Kiemelésre érdemes, hogy 2008-ban az év 12 hónapjából mindössze egy esetben vezette a témakörök gyakorisági listáját a bűncselekmények problémája, szemben az előző évvel, amikor öt hónapban is e kérdéskör szerepelt az első helyen.

3. táblázat

A műsoregységekben tárgyalt főbb témacsoportok (%)

	MTV1 esti Híradó	MTV1 déli Híradó	Duna TV Híradó	180 perc	Déli krónika	Esti kró- nika
külpolitika	7	6	18	12	8	11
gazdaság	19	19	16	25	27	24
belpolitika	42	37	41	51	44	51
botrányok	14	12	9	12	14	16
szociális szféra	13	13	16	15	15	15
önkormányzatok	2	2	3	4	4	5
kultúra	11	9	19	8	7	7
katasztrófa, baleset, bűncselekmény	23	29	13	14	18	18
egyéb	4	3	3	3	2	2

	Té- nyek (TV2)	RTL Klub Hír- adó	Danu- bius rádió Hírek	Sláger rádió Hírek	Té- nyek este (TV2)	ATV Hír- adó	Hír- adó 21 (Hír TV)	Echo TV Hír- adó	össze- sen
külpolitika	7	4	3	3	7	5	6	10	8
gazdaság	18	16	24	22	20	20	20	20	21
belpolitika	29	25	33	24	35	48	60	62	42
botrányok	19	15	12	7	22	13	23	12	15
szociális szféra	11	16	18	22	12	11	15	16	15
önkormány- zatok	4	4	4	6	4	3	4	3	4
kultúra	8	8	6	13	7	8	6	13	10
katasztrófa, baleset, bűn- cselekmény	32	32	24	14	32	22	15	10	21
egyéb	4	6	3	7	2	9	1	1	4

A politikai szereplők médiahasználatának mennyiségi szempontjai mellett az elemzések a hírszolgáltatás tartalmi jellemzőire is kiterjednek. A magyar vonatkozású tudósításokkal kapcsolatban elsősorban a „siker-, illetve kudarc-propaganda” jelenlétét próbáljuk mérni az országos jelentőségű eredményekről, valamint a fiasokról beszámoló híradások regisztrálásával. A tartalom megítélésében egy további szempont a kritikai élű álláspontok előfordulásának vizsgálata, másképpen annak feltérképezése, hogy a médiumok milyen mértékben adtak lehetőséget a különböző intézmények és ezen belül a kormányzat tevékenységének bírálatára, ez utóbbi paraméter alakulását 2000 áprilisától figyeljük.

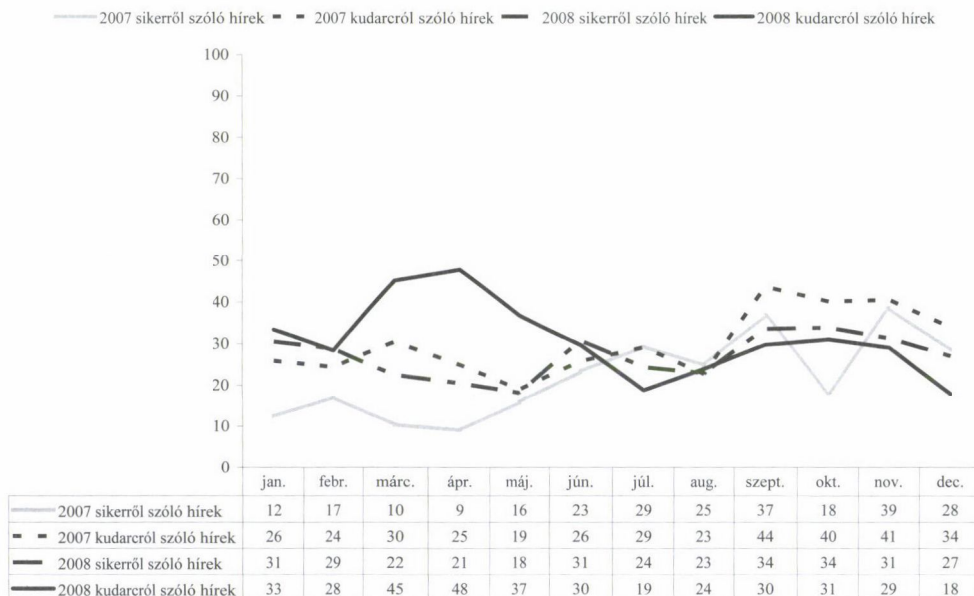
2008-ban februártól áprilisig a kormány tevékenységéhez kapcsolódó kudarcok aránya folyamatosan emelkedett (1. ábra). Márciusban a népszavazás számukra kedvezőtlen kimenetele (45%), áprilisban (48%) pedig a koalíció felbomlása miatt nőtt részesedésük 40% fölé. Ezután sikertelenségeik prezentációja hónapról hónapra meredeken zuhant, míg júliusban elérte mélypontját (19%). Augusztus és november között részesedésük 24 és 31% között alakult, majd decemberben újból több mint tíz százalékot zuhant (29% vs. 18%). Az ellenzék eredménytelenségeinek megjelenése az előző évhez képest két százalékkal nőtt (4% vs. 6%), arányuk csúcspontját szeptemberben érte el (14%), amikor az UD Zrt. ügyével kapcsolatban a Fidesz érintettsége is felmerült. Az adatok alapján megállapítható, hogy a hírműsorok 2008-ban is többször foglalkoztak a kormányzat kudarcával, mint sikereivel. Az Echo TV és a Hír TV hírműsorai tudósítottak a legnagyobb arányban

a kormányzat ballépéseiről, a műsoregységek jóval több mint felében a kabinet fiaszkóit taglalták (61%, ill. 57%). A programok többségében a koalíció számára kellemetlen hírek a műsoregységek negyedét tették ki. Az opposzció kudarcai az *ATV Híradójában* (16%) jelenhettek meg a legnagyobb arányban.

Az előző évhez képest a kormányzat sikereinek prezentációja emelkedett (24% vs. 27%), míg az ellenzéké esett (6% vs. 4%). Az év első hónapjában eredményeik előfordulása fokozatosan csökkent, a negatív trend májusban érte el mélypontját (18%). Júniusban részesedésük 30% fölé emelkedett (31%), majd a nyár hátralévő két hónapjában a sikereknek már csak negyede-ötöde volt hozzájuk köthető. Az év utolsó harmadában újból beállították a nyári rekordot. Az opposzció eredményei márciusban (10%) kapták a legnagyobb nyilvánosságot, a Fidesz számára kedvezően végződött népszavazás miatt. A kormányzat sikereit leginkább az *Esti Krónika* artikulálta (40%), de ettől alig maradt el a *180 perc* (39%), az *MTVI esti* (39%) és az *ATV Híradója* (38%). Az ellenzék munkájának pozitívumait a *Híradó 21* (21%) és az *Echo TV Híradója* (24%) emelte ki.

1. ábra

A kormánykoalíció sikereiről, illetve kudarcairól szóló hírek aránya

A SZEREPLŐK MÉDIAHASZNÁLATA

2008 során a hírműsorok szereplőinek átlagosan 22%-a fogalmazott meg valamilyen kritikát, elismerő szavak mindössze a hírek egy százalékát jellemezték. A kormányzatot ért bírálatok aránya márciusban volt a legmagasabb, a „támadások” több mint fele a kabinetet célozta.

A továbbiakban a híreket a szereplők médiahasználatának szemszögéből mutatjuk be. Mint korábban jeleztük, 2008-ban 107 971 szereplőt analizáltunk. (Szereplőnek azokat a személyeket és intézményeket tekintettük, akiknek/amelyeknek a /verbális vagy nem verbális/ aktivitása, tevékenysége az eseményeket generálta.)

A hírműsorok (nem intézményi) szereplőinek nemek szerinti összetétele 2008-ban is jelentős egyenlőtlenséget mutatott. A megjelenő személyek 81%-a férfi volt, ami az előző évhez képest egy százalékos emelkedést jelent (80%) (4. táblázat). Az átlagnál némileg kedvezőbb kép rajzolódott ki az *RTL Klub Híradójában* és a *Sláger hírműsoraiban*, a leg-erőteljesebb férfi fölényt az *Echo TV* produkálta (87%). 2008-ban a legtöbbet szereplő hölgy Budai Bernadett kormánysszövívő volt, akit Horváth Ágnes, volt egészségügyi miniszter és Dávid Ibolya, az MDF elnöke követett.

4. táblázat

A szereplő személyek neme (%)

	férfi	nő
MTV1 esti Híradó	81	19
MTV1 déli Híradó	81	19
Duna TV Híradó	79	21
Reggeli krónika	83	17
Déli krónika	83	17
Esti krónika	85	15
Tények (TV2)	80	20
RTL Klub Híradó	74	26
Danubius rádió Hírek	83	17
Sláger rádió Hírek	71	29
Tények este (TV2)	83	17
ATV Híradó	82	18
Híradó 21 (Hír TV)	86	14
Echo TV Híradó	87	13
Átlag	81	19

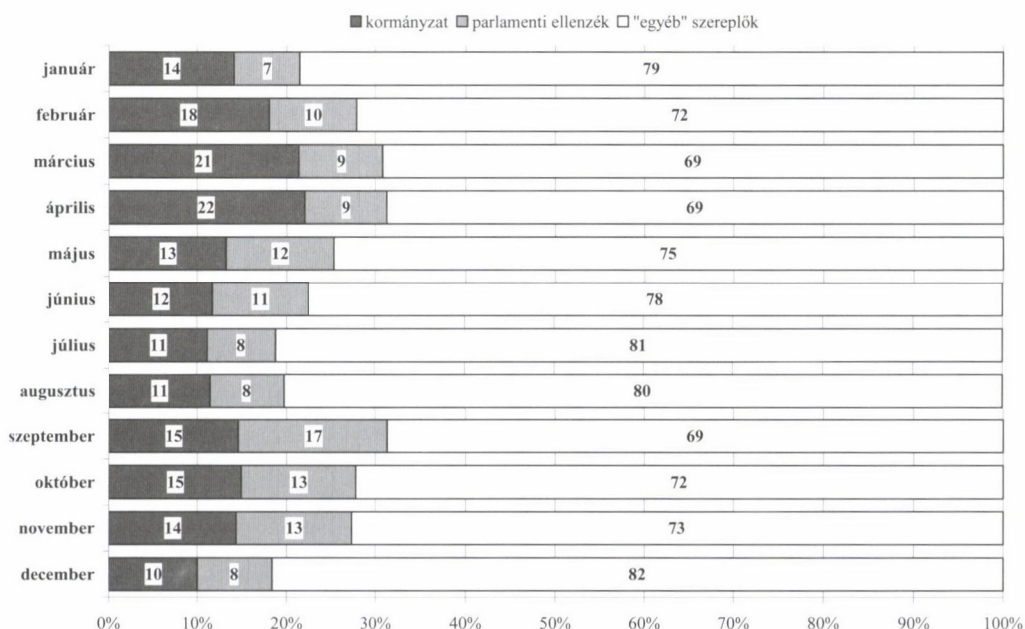
A POLITIKAI SZEREPLŐK MÉDIAHASZNÁLATA

A következőkben a hírműsorok tájékoztatási gyakorlatát a politikai kiegyensúlyozottság szempontjából elemezzük. Ennek keretében – nemzetközi példákat követve – elsősorban a parlamenti dimenzióban értelmezhető politikusok – azaz a kormánytagok, a koalícióhoz, illetve a parlamenti ellenzékhez tartozók – szerepléseit vizsgáltuk. A feldolgozás során kizárólag azokat a megjelenéseket vettük figyelembe, amikor a műsorok ismertették a szereplők álláspontját, cselekedeteit, illetve amikor élőszóban nyilatkoztak (azaz eltekintettünk azoktól a megjelenésektől, amikor a kommunikátorok csak neveket említettek).

A politikusok médiahasználatát elsőként az ún. összes szereplési lehetőség megoszlása alapján közelítettük meg. A szemben álló politikai erők előfordulási gyakoriságában mutatkozó különbségek azt jelzik, hogy az elektronikus médiumok mekkora publicitást biztosítottak az eltérő vélemények kifejtésére. 2004-től csökkenő tendenciát mutatott a parlamenti képviselők részesedése (2004: 32%; 2005: 31%; 2006: 30%), 2008-ban a híradók aktorainak átlagosan már csak 26%-át biztosították a hatalmi szféra reprezentánsai, ami két százalékkal volt kevesebb a 2007-ben mért eredményeknél (28%). Mindössze az év három hónapjában haladta meg a 30%-ot a hatalmi elit aránya az elemzett hírműsorokban (2. ábra). Márciusban és áprilisban a március 9-i népszavazás és a koalíció felbomlásának következtében emelkedett meg a szféra előfordulása. Szeptemberben pedig az Országgyűlés lehetséges feloszlásának és a megfigyelési botrány kapcsán nőtt a parlamenti politikusok aránya. A nyári hónapokban és decemberben az „egyéb szereplők” előfordulása eddig soha nem mért értékeket ért el, arányuk meghaladta a 80%-ot. Ehhez leginkább a nyári olimpiai játékokra összpontosuló figyelem és az év végén megjelenő sztrájkok járultak hozzá. A belpolitikai élet prominensei a *Híradó 21*-ben (35%) és az *Echo TV Híradójában* (34%) fordultak elő a legnagyobb arányban. Az *RTL Klub Híradójában* (13%), a *Tényekben* (18%), a *Tények estében* (18%) és a Sláger rádió híresszefoglalójában (18%) a hatalmi szféra részesedése éves szinten sem érte el a 20%-ot. A legnézettebb televíziós híradóban (RTL Klub) a parlamenti erők részesedése három hónapban a 10%-ot is alulmúlta (július, augusztus, ill. december).

2. ábra

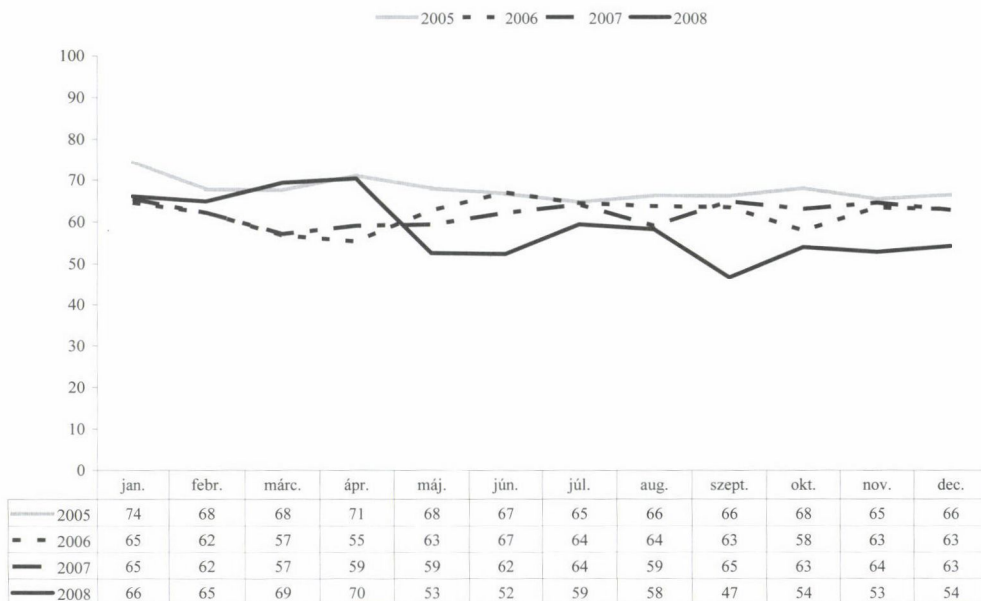
A parlamenti politikusok és az „egyéb” szereplők megjelenésének aránya a hírműsorokban

A kormányzati oldal médiahasználata 2007-hez képest jelentősen visszaesett (62% vs. 59%). (3. ábra). A koalíciós válság miatt márciusban a kormányoldal aránya még 70% körül tetőzött, majd a szabaddemokraták kiválása után már csak a szereplések felét tudhatták magukénak. Részesedésük ezt követően csak júliusban (59%) és augusztusban (58%) – alacsony esetszám mellett – közelítette meg a 60%-ot.

3. ábra

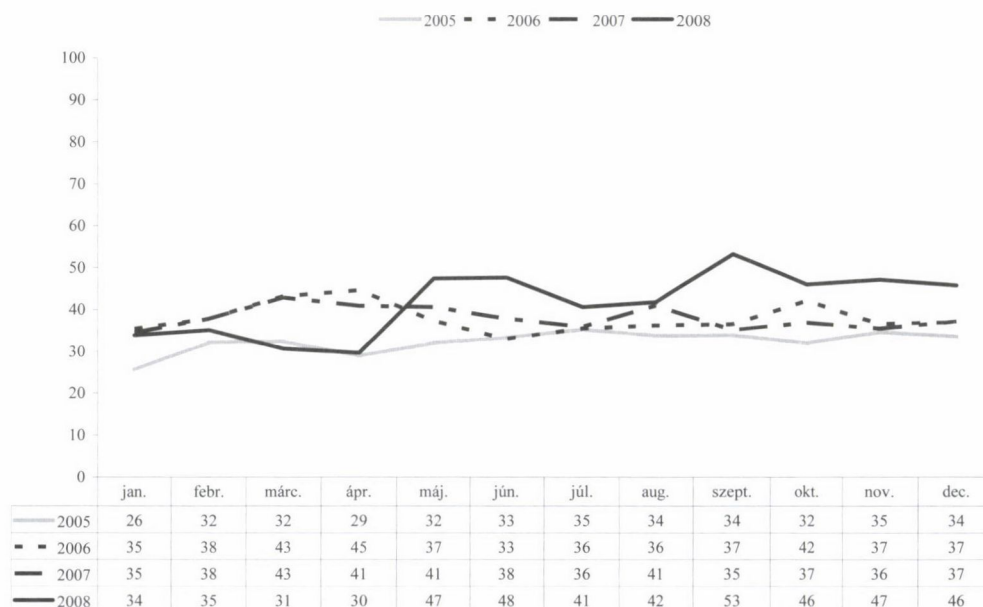
A kormányzati oldal médiahasználata a hírműsorokban 2005-ben, 2006-ban, 2007-ben és 2008-ban (a szereplések százalékában)

A parlamenti ellenzék médiahasználata a kormányzati oldal szerepléseinek függvényében alakult (4. ábra). Az ellenzék eredményeinek alakulása 2007-hez képest jelentős előretörést hozott (38% vs. 41%). Megjelenéseik csúcspontját szeptemberben regisztráltuk, amikor az összes szereplés tekintetében megelőzték a kormányzatot (47% vs. 53%). Ennek hátterében az állt, hogy mind a négy ellenzéki párt felvetette az Országgyűlés feloszlatásának, valamint az előrehozott választások kiírásának lehetőségét. Végül az MDF javaslata került a Tisztelt Ház elé, azonban a kezdeményezést leszavazták. Továbbá ebben a hónapban kavart nagy vihart az UD Zrt. megfigyelési ügye.

4. ábra

A parlamenti ellenzék médiahasználata a hírműsorokban 2005-ben, 2006-ban, 2007-ben és 2008-ban (a szereplések százalékában)

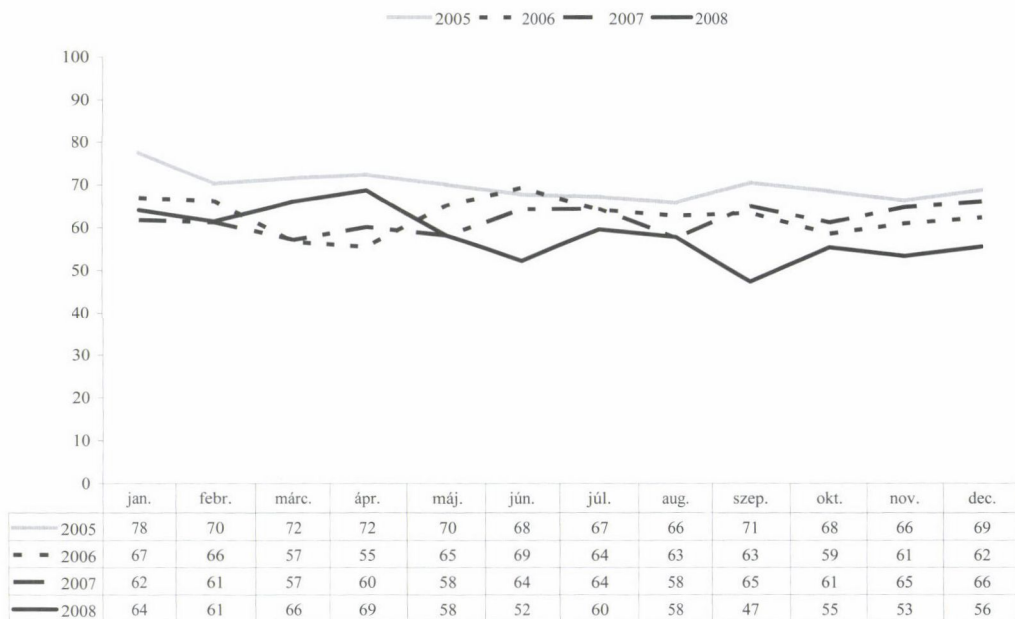
Széles körben elfogadott az az álláspont, amely a szóbeli nyilatkozatot a narrátor általi megjelenítésnél értékesebb szereplési formának tekinti. Ezért folyamatosan regisztráljuk a politikusok által adott nyilatkozatokat, egyfelől a megszólalók csoportjának politikai összetétele, másfelől időtartamának megoszlása szempontjából.

A hírműsorok ugyanakkora teret szenteltek a kormányzat megnyilatkozásainak, mint azt az összes szereplés tekintetében tették (59% vs. 59%) – szeptemberben arányuk nem érte el az 50%-ot (5. ábra).

A kabinet élőszóbeli megnyilatkozásainak aránya 2007-hez képest három százalékkal csökkent (62% vs. 59%). A kormányzat eredményeinek ilyen mértékű mérséklődése egyértelműen az SZDSZ ellenzékbe vonulásának volt a következménye. A kormányzati politikusok a közszolgálati csatornákon négy százalékkal többször nyilatkozhattak, mint a kereskedelmi médiumok programjaiban (61% vs. 57%) (lásd Függelék) – az előző év adataihoz képest a két műsor-szolgáltatói típus között a különbség csökkent (5% vs. 4%). A közszolgálati csatornák közül az *MRI-Kossuth rádió híresszefoglalói* biztosították a nagyobb teret a kormányoldal aktorainak a megszólaltatására. A kabinet megjelenései az *MTVI déli Híradójában* (71%) és az *RTL Klub hírműsorában* (68%) voltak a legmeghatározóbbak. A legnézettebb hírműsorban az év felében arányuk meghaladta a 70%-ot, áprilisban még a 80%-ot is. A kormányoldal részesedése az *MTVI déli hírműsorában* (59% vs. 71%) és a *Sláger rádió híreiben* (42% vs. 55%) emelkedett számottevően.

5. ábra

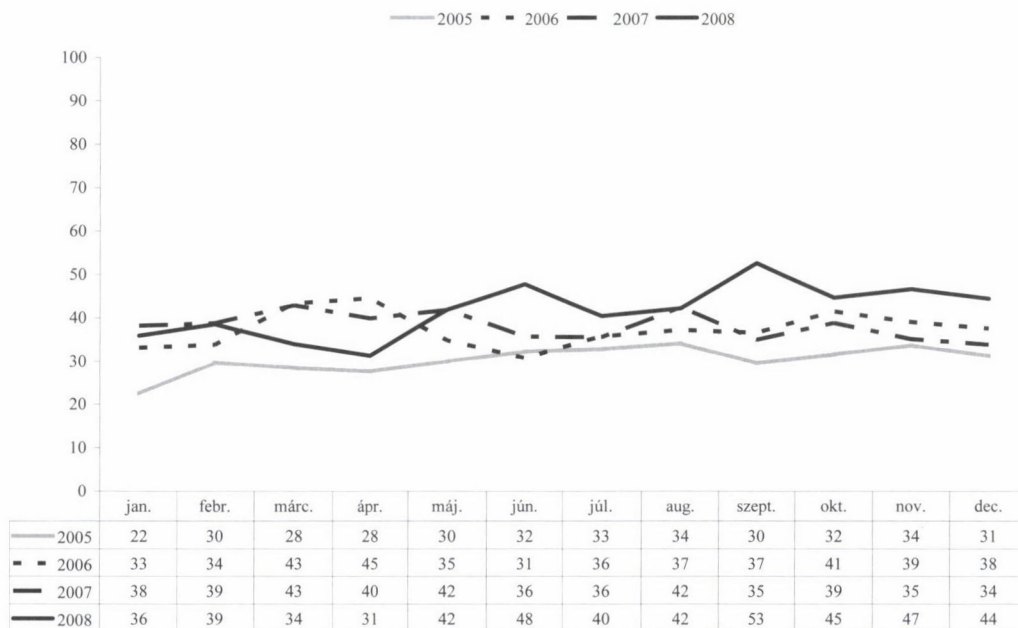
A kormányzati oldal képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban (%)

A parlamenti ellenzék élőszóbeli megnyilvánulásainak száma nőtt (38% vs. 41%) (6. ábra). Az év kétharmadában arányuk meghaladta a 40%-ot, a legtöbbször szeptemberben nyilatkozhattak. Az ellenzék számára hat műsor biztosította az interjúlehetőségek több mint kétötödét (*Duna TV Híradó*, *Esti krónika*, *Tények*, *Tények este*, *Danubius rádió*, *Sláger rádió*). Az *Echo TV Híradójában* jóval gyakrabban szólalhattak meg, mint kormánypárti társaik (37% vs. 63%). Az ellenzék egyedül áprilisban kapott szerényebb lehetőséget a megszólalásra a programban (53% vs. 47%). (lásd Függelék)

6. ábra

A parlamenti ellenzék képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban (%)

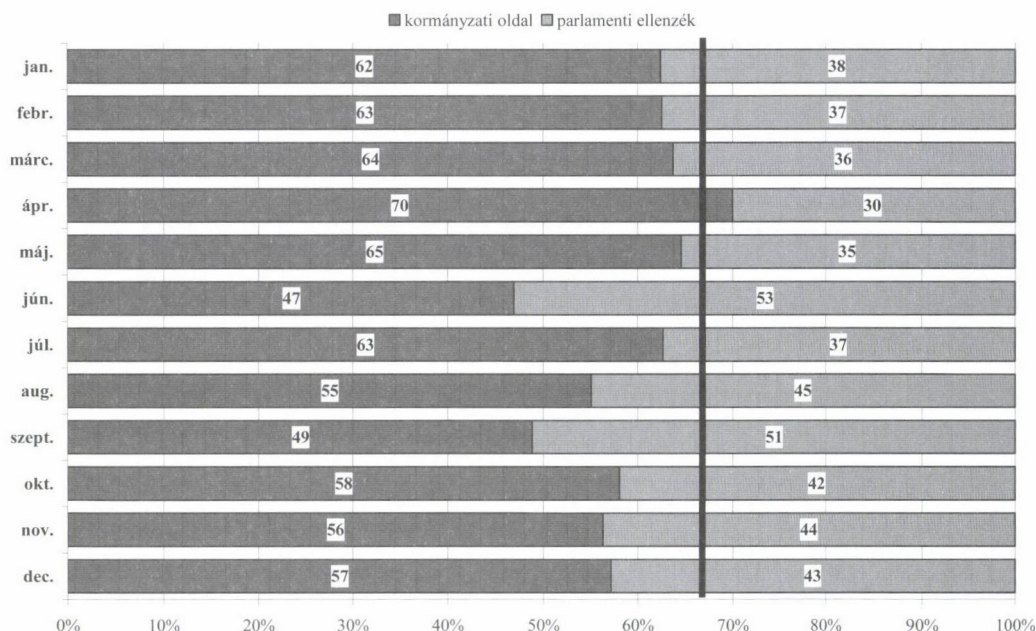

Felméréseinkben – a francia CSA példáját követve – állandóan alkalmazott mutató a politikai erők képviselői által adott nyilatkozatok összes idejének megoszlása. A francia megközelítés szerint a parlamenti ellenzék megjelenítésének időtartama – országos műsorszolgáltatók esetében – nem lehet kevesebb, mint a kormánynak és a kormánypártnak együttesen biztosított műsoridő fele. (7. ábra).

2008-ban a parlamenti politikusok összes beszédidejének 60%-a a kormányoldal prominenseihez kötődött, ami 2007-hez képest két százalékos csökkenést jelentett (62%). 2008-ban egyedül az *MTV1 déli Híradójában* alakult 70% felett a kormányzat részese-dése, ahol 16%-os emelkedést könyvelhettek el (63% vs. 79%). Hasonló mértékű növekedést csak a *Sláger rádió* hírműsorában regisztráltunk (43% vs. 56%). A közszolgálati adók hírműsorai közül az ellenzék térnyerése a *Déli* (29% vs. 34%) és az *Esti krónika* (32% vs. 40%) esetében volt meghatározó nagyságú. A kormányoldal megjelenései a kereskedelmi műsorszolgáltatók hírósszefoglalói közül a *Tények este* (63% vs. 57%) és az *ATV Híradó* adásaiban (68% vs. 63%) produkálták a legjelentősebb csökkenést. Az *Echo TV Híradója* ebben az évben is kétszer akkora műsoridőt biztosított a parlament ellenzék prominenseinek, mint kormánypárti társaiknak (33% vs. 67%).

7. ábra

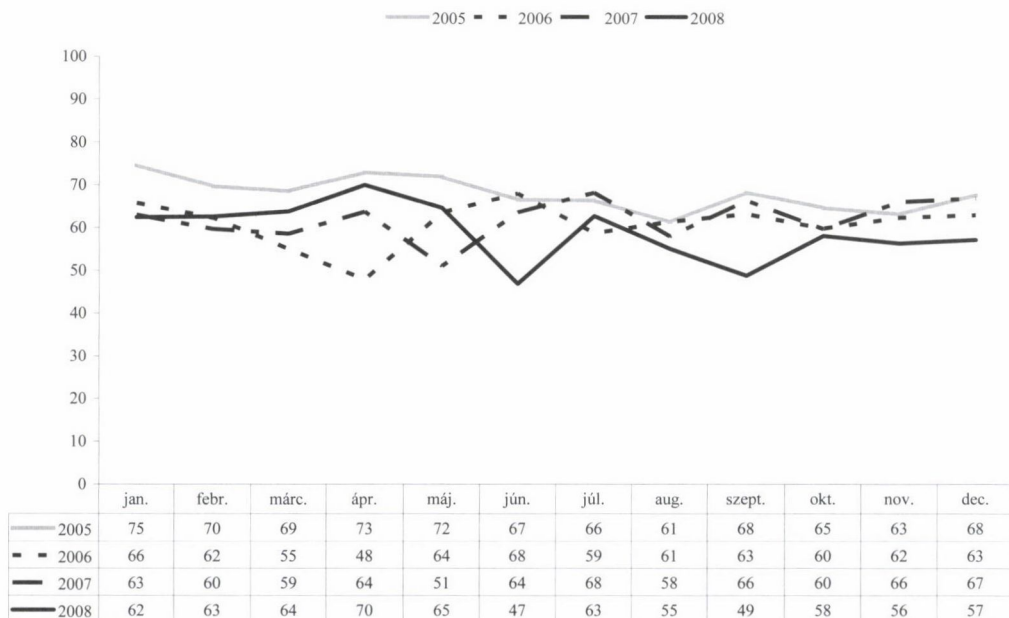
Parlamentari politikusok összes beszédidejének megoszlása a hírműsorokban 2008-ban

2008-ban a kormányzat beszédidejének megoszlása igen hektikusan alakult (8. ábra). Az év elején még a beszédidő közel kétharmadát tudhatták magukénak, áprilisban – főként a koalíciós válságnak köszönhetően – részesedésük elérte a 70%-ot. Májusban még az összes megszólalás 65%-át birtokolták, júniusban azonban már jelentős ellenzéki előretörésnek lehettünk tanúi (35% vs. 53%). Júliusban újból a kormányoldal könyvelhetett nagyobb mértékű emelkedést (47% vs. 63%). Az év további részében – szeptember kivételével – a beszédidő több mint fele felett rendelkeztek. Ha a kormány és az ellenzék megszólalásainak hosszát a közszolgálati, valamint a kereskedelmi csatornák vonatkozásában vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy mindkét műsortípusban a kabinet megszólalásainak hossza két százalékkal esett (66% vs. 64%, ill. 57% vs. 55%). A profitorientált csatornák esetében az opposzió magasabb arányának hátterében leginkább az *Echo TV Híradójának* műsorszerkesztési gyakorlata állt (33-67%). A kormányzat részéről a leghosszabban Gyurcsány Ferenc miniszterelnök nyilatkozhatott (33 446 másodperc), az ellenzéki politikusok közül Orbán Viktor, a Fidesz elnökének biztosították a legnagyobb teret a hírműsorokban (19 785 másodperc). A volt miniszterelnököt Fodor Gábor volt környezetvédelmi miniszter, az SZDSZ júniusban megválasztott elnöke követte (8982 másodperc).

8. ábra

Kormányzati politikusok összes beszédidejének alakulása a hírműsorokban 2005–2008

A politikusok szerepléseit nemcsak az alapvető politikai választóvonalak mentén, hanem az egyes pártok szintjén is megvizsgáltuk. E megközelítés keretében a párton kívüli, de a parlamenti dimenzióban elhelyezhető politikusok – elsősorban kormánytagok – megjelenéseit nem vettük figyelembe (5. táblázat).

A vizsgált időszakban a legtöbbször az MSZP jelent meg a programokban, az összes szereplés 43%-át birtokolták. Júliusban arányuk meghaladta az 50%-ot. A szabad-demokraták a koalícióból való kiválásuk után is megőrizték magas részesedésüket, csak két százalékot vesztek tavalyi eredményükből (19% vs. 17%). Idén Kóka Jánossal és Fodor Gáborral találkozhattunk a leggyakrabban (lásd Függelék). Az Országgyűlésen kívüli prominenseik közül már hosszú évek óta, így idén is a főpolgármester, Demszky Gábor megjelenései számítottak meghatározónak. A Fidesz előfordulása 2007-hez képest négy százalékat zuhant (35% vs. 31%), áprilisban a szabaddemokraták megjelenései meghaladták a legnagyobb ellenzéki párt megoszlását (26% vs. 22%). A parlamenti opposíció részéről a legmeghatározóbb politikusnak Orbán Viktor számított. A KDNP-frakció előfordulása nem változott jelentősen (4% vs. 3%). A demokrata fórum tagjai 2007-hez képest három százalékkal növelték részesedésüket (4% vs. 7%). A legnagyobb figyelem szeptemberben (13%) és októberben (9%) irányult tevékenységükre. Előbbi hónapban szavaztak az Országgyűlést feloszlató kezdeményezésükről, majd az UD Zrt. ügy kapcsán szerepeltek gyakrabban a hírműsorokban. Októberben a frakció lehetséges megszűnése miatt kerültek a médiumok figyelmének középpontjába.

5. táblázat
A pártok képviselőinek médiahasználata (%)
 N=23.157

	MSZP	SZDSZ	Fidesz– MPSZ	KDNP	MDF	Összesen
január	40	18	35	2	5	100
február	40	19	34	3	5	100
március	38	27	28	3	4	100
április	42	26	22	3	6	100
május	44	13	35	3	6	100
június	44	15	31	6	4	100
július	51	7	35	4	3	100
augusztus	44	10	34	3	8	100
szeptember	40	15	28	3	13	100
október	47	10	31	3	9	100
november	43	11	34	4	7	100
december	45	15	32	3	6	100
átlag 2008.	43	17	31	3	7	100
átlag 2007.	38	19	35	4	4	100

2008-ban az MSZP szinkronjainak aránya jelentős előnyre tett szert a Fidesz nyilatkozataival szemben (44% vs. 34%) – az előző évhez képest hét százalékkal emelkedett részesedésük. Az év három hónapjában a szocialisták az összes megszólalás több mint felét tudhatták magukénak (6. táblázat). A Fidesz képviselői csak februárban kaptak szocialista társaikkal ekvivalens lehetőséget a megszólalásra (38% vs. 38%). A legnagyobb ellenzéki párt részesedése egyedül novemberben haladta meg a 40%-ot. A megszólalások dimenziójában az SZDSZ nyilatkozatainak aránya jelentős mértékben csökkent (20% vs. 15%), az év első negyedében – a koalícióból való távozásukig – részesedésük jóval 20% felett alakult. A KDNP parlamenti csoportjának tagjai (2007-hez hasonlóan) a nyilatkozatok három százaléka felett rendelkeztek. Az MDF prominenseinek részesedése az előző évhez képest két százalékkal emelkedett (3% vs. 5%). Az MSZP nyilatkozatai a legkisebb arányban az *Echo TV Híradójában* jelenhettek meg (28%), míg a Fidesz szóbeli szerepeltetése az *RTL Klub Híradójában* (26%) és a *180 percben* (27%) volt a legalacsonyabb. A hírműsorok leggyakoribb szereplőinek listáját a Függelék tartalmazza.

6. táblázat

A pártok képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban (%)

N=11.303

	MSZP	SZDSZ	Fidesz-MPSZ	KDNP	MDF	Összesen
január	36	21	38	2	3	100
február	38	18	38	2	3	100
március	37	25	32	3	3	100
április	42	25	25	3	5	100
május	50	8	37	2	3	100
június	47	13	30	6	2	100
július	53	5	37	4	1	100
augusztus	46	9	35	4	6	100
szeptember	42	14	29	2	12	100
október	50	8	35	2	5	100
november	45	8	41	2	4	100
december	49	11	35	3	3	100
átlag 2008.	44	15	34	3	5	100
átlag 2007.	37	20	37	3	3	100

A szereplési arányok általános leírása mellett állandó vizsgálati szempont az is, hogy a fontosabb témakörökben a szemben álló politikai erők milyen eséllyel nyilváníthattak véleményt (7. táblázat). A vizsgált kérdéskörök közül – éves viszonylatban – az ország belpolitikai helyzete emelkedett ki, amit a gazdasági szféra eseményei követtek (16 333 eset vs. 2 422 eset).

A témák túlnyomó többségében a kormányzati oldal politikusai nyilatkozhattak az opposzió képviselőinél jóval gyakrabban. Júniustól, az év második felében a belpolitikai ügyekkel összefüggésben az ellenzék prominensei szólalhattak meg a legtöbbször. A botrányok témakörében szeptemberben és novemberben adtak interjút az átlagtól eltérő gyakorisággal az opposzió tagjai. Előbbi hónapban az UD Zrt. megfigyelési ügye miatt, utóbbiban pedig a VII. kerületi ingatlanbotrány kapcsán szólaltatták meg őket frekvenciájukban kormánypárti társaiknál.

7. táblázat

A kormánykoalíció, valamint a parlamenti ellenzék képviselőinek előszóbeli szereplése a fontosabb témacsoportokban (százalék)

N=14 486

		külpolitika	gazdaság	belpolitika	botrányok	szociális szféra	önkor- mányzatok	kultúra	katasztró- fák, bűncselek- mények	egyéb témakörök
január	kormánykoalíció	62	53	58	63	71	77	70	91	0
	ellenzék	38	47	42	37	29	23	30	9	0
február	kormánykoalíció	62	61	55	76	73	65	61	83	0
	ellenzék	38	39	45	24	27	35	39	17	0
március	kormánykoalíció	64	61	62	88	66	53	50	78	0
	ellenzék	36	39	38	12	34	47	50	22	100
április	kormánykoalíció	81	70	66	73	73	63	53	88	0
	ellenzék	19	30	34	27	27	37	47	13	0
május	kormánykoalíció	54	66	51	76	62	67	71	70	86
	ellenzék	46	34	49	24	38	33	29	30	14
június	kormánykoalíció	73	63	43	54	61	70	50	89	80
	ellenzék	27	37	57	46	39	30	50	11	20
július	kormánykoalíció	56	68	47	51	70	63	88	85	0
	ellenzék	44	32	53	49	30	38	12	15	0
augusztus	kormánykoalíció	56	55	48	56	50	63	73	71	67
	ellenzék	44	45	52	44	50	38	27	29	33
szeptember	kormánykoalíció	57	69	41	42	68	53	62	100	67
	ellenzék	43	31	59	58	32	47	38	0	33
október	kormánykoalíció	75	58	45	67	72	67	56	90	50
	ellenzék	25	42	55	33	28	33	44	10	50
november	kormánykoalíció	57	54	45	39	75	56	63	96	60
	ellenzék	43	46	55	61	25	44	38	4	40
december	kormánykoalíció	78	61	48	64	55	68	64	50	100
	ellenzék	22	39	52	36	45	32	36	50	0

Összefoglalás

2008-ban folytatódott a már évek óta tapasztalt folyamat, tovább csökkent a politikai szféra szereplőinek előfordulása a hírműsorokban, arányuk alig haladta meg a 25%-ot (26%). A műsorok több mint kétharmadánál ez a tendencia érvényesült, legerősebben a TV2 (Tények: 22% vs. 18%; Tények este: 23% vs. 18%) és a Duna TV Híradóiban (32% vs. 27%) volt érzékelhető. Az „egyéb” szereplők aránya ebben az évben is az RTL Klub hírműsoraiban volt a legmagasabb (87%). A két legnézettebb csatornának (RTL Klub, TV2) témakinálátára is jelentős hatást gyakorolt a vázolt folyamat, mivel a leggyakrabban előforduló témakörnek a katasztrófák, bűncselekmények számítottak – tudósításaik harmada ebből a kérdéskörből toborzódott. A 2008-as év jelentős változásokat hozott a két politikai oldal szereplésében is, mivel az SZDSZ koalícióból való kilépésének egyenes következménye volt, hogy az opposzíció aránya mindhárom szereplési típusban jelentősen emelkedett. Ezzel az ellenzéken belüli erőviszonyok is átrendeződtek, mivel a műsorok szerkesztői kiemelt figyelmet fordítottak a volt koalíciós partner és az MDF tevékenységére, hiszen a kisebbségi kormány további működése kooperációjuktól függött. Ennek következtében a Fidesz iránti médiafigyelem jelentősen visszaesett. A fenti szerkesztési elvet az RTL Klub nem követte, programjaiban az alacsony politikusi szerepléshez a kormányzat kiugró koncentrációja kapcsolódott az összes szereplési típusban – a kormányoldalra jutó műsoridő 2008-ban is megközelítette a 70%-ot (69%). Az Echo TV Híradójában ezzel szemben – a tavalyi évhez hasonlóan – az ellenzék tekintélyes túlsúlyát mértük, a beszédidő tekintetében az opposzíció (leginkább a Fidesz) kétszer akkora teret kapott, mint a kormányoldal (33% vs. 67%).

Mindezen számok és arányok értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a magyar gyakorlatban a politikai paletta két szemben álló felének – illetve a pártok – médiaszereplését nem konstans arányokhoz és nem közvetlenül a parlamenti erőviszonyokhoz alakítják. Elsősorban a műsorszerkesztők felelőssége, hogy milyen megjelenési lehetőséget és arányt kínálnak fel a politikusoknak, döntésüket pedig nagymértékben befolyásolhatják az aktuális történések. A Műsorfigyelő és -elemző Igazgatóság által készített vizsgálati jelentések metodikája jóval több szempontot vesz figyelembe egy-egy elemzés során, mint azokban az országokban, ahol a politikusi szereplések statisztikáját a nyilvánosság elé tárják. További minőségi változók bevezetése nehézségbe ütközik, számolnunk kell ezek alkalmazásánál a hírműsorokat kódoló munkatársaink személyes, politikai irányultságával. Az európai gyakorlatban nem találunk rá példát, hogy a rendszeres elemzésekben bonyolult, nehezen megítélhető változókat alkalmaznának. Minden országban törekszenek arra, hogy a hírműsorokkal kapcsolatban felmerülő problémákra a lehető leggyorsabban választ adjanak. Ez pedig csak akkor valósulhat meg, ha minél egyszerűbben ellenőrizhető kritériumokat állítanak fel. A Testület a közvélemény jobb tájékoztatása érdekében honlapján heti rendszerességgel közzéteszi a főbb hírműsorokban szereplő parlamenti pártok megjelenésének statisztikáját, az adott hét 10 legpreferáltabb témáját, a leggyakrabban előforduló pártkötődéssel rendelkező személyiségek listáját, valamint a pártelnökök szerepléseinek számát és beszédidejük hosszát.

Jelen tanulmány nem hivatott döntést hozni a kiegyensúlyozottság meglétéről vagy hiányáról, feladatának elsősorban az adatok elsődleges elemzését és többéves tendenciák bemutatását tekintette.

FÜGGELEK

1. táblázat

A politikai erők médiahasználatát a vizsgált műsorokban, az összes szereplés alapján (a kormány és a pártok véleményét nyilvánító képviselőinek szavazékában)

N = 27 393

kormányzati oldal													
	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	összesen
MTV1 esti Híradó	63	63	72	67	59	50	54	55	47	54	50	51	58
MTV1 déli Híradó	57	69	76	71	49	43	59	60	40	55	52	57	58
Duna TV Híradó	68	62	63	68	55	58	63	59	54	56	53	73	60
180 perc	69	64	71	69	53	53	60	69	48	57	53	52	60
Déli krónika	68	70	69	72	50	56	70	63	51	55	56	52	61
Esti krónika	65	64	67	68	49	52	63	55	46	53	57	59	58
<i>Krónikák összesen</i>	67	65	69	69	51	53	64	61	48	55	55	55	60
Tények (TV2)	65	64	67	73	56	54	52	60	43	59	55	50	59
RTL Klub Híradó	77	68	75	83	63	63	77	76	46	65	60	58	66
Danubius rádió Hírek	64	54	65	49	39	35	41	51	40	38	49	46	47
Sláger rádió Hírek	70	60	75	65	58	73	68	56	64	51	66	68	64
Tények este (TV2)	70	68	69	75	59	59	57	61	47	62	57	56	62
ATV Híradó	71	70	72	81	54	53	64	62	48	57	55	57	61
Híradó 21 (Hír TV)	73	69	76	73	59	57	71	64	52	56	52	54	63
Echo TV Híradó	48	53	56	60	37	39	40	30	31	34	35	31	42
<i>Összesen</i>	66	65	69	70	53	52	59	58	47	54	53	54	59
Köszönőlevelek	66	65	70	69	52	53	61	59	48	55	54	58	60
Kereskedelmi adók	66	64	69	71	53	52	58	57	46	53	52	51	58

parlamenti ellenzék													
	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	összesen
MTV1 esti Híradó	37	37	28	33	41	50	46	45	53	46	50	49	42
MTV1 déli Híradó	43	31	24	29	51	57	41	40	60	45	48	43	42
Duna TV Híradó	32	38	37	32	45	42	37	41	46	44	47	27	40
180 perc	31	36	29	31	47	47	40	31	52	43	47	48	40
Déli krónika	32	30	31	28	50	44	30	38	49	45	44	48	39
Esti krónika	35	36	33	32	51	48	37	45	54	47	43	41	42
Krónikák összesen	33	35	31	31	49	47	36	39	52	45	45	45	40
Tények (TV2)	35	36	33	27	44	46	48	40	57	41	45	50	41
RTL Klub Híradó	23	32	25	17	37	37	23	24	54	35	40	42	34
Danubius rádió Hírek	36	46	35	51	61	65	59	49	60	63	51	54	53
Sláger rádió Hírek	30	40	25	35	42	27	32	44	36	49	34	32	36
Tények este (TV2)	30	32	31	25	41	41	43	39	53	38	43	44	38
ATV Híradó	29	30	28	19	46	47	36	38	52	43	45	43	39
Híradó 21 (Hir TV)	27	31	24	27	41	43	29	36	48	44	48	46	37
Echo TV Híradó	52	47	44	40	63	61	60	70	69	66	65	69	58
Összesen	34	35	31	30	47	48	41	42	53	46	47	46	41
Köszölgéati adók	34	35	30	31	48	47	39	41	52	45	46	42	40
Kereskedelmi adók	34	36	31	29	47	48	42	43	54	47	48	49	42

2. táblázat

*A parlamenti politikusok élőszóbeli szereplései a hírműsorokban
(a nyilatkozó szereplők százalékában)*

N=12 908

kormányzati oldal												
	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec. összesen
MTV1 esti Híradó	70	62	69	66	56	49	71	64	53	54	54	61
MTV1 déli Híradó	100	63	64	69	75	80	67	86	70	67	50	71
Duna TV Híradó	69	59	60	63	56	56	52	56	56	55	55	59
180 perc	60	64	71	68	60	51	67	66	49	68	67	64
Déli krónika	61	66	66	67	67	44	61	62	49	60	62	61
Esti krónika	61	63	65	65	60	55	64	51	47	58	56	59
<i>Krónikák összesen</i>	60	64	67	66	62	51	64	57	48	61	60	61
Tények (TV2)	64	61	68	73	61	55	56	61	39	61	58	59
RTL Klub Híradó	77	71	72	81	64	67	70	78	50	65	65	68
Danubius rádió Hírek	100	0	50	100	0	0	75	0	0	0	0	54
Sláger rádió Hírek	53	38	50	53	33	63	50	58	56	57	75	55
Tények este (TV2)	63	62	68	70	63	55	60	57	39	62	59	60
ATV Híradó	68	68	69	79	60	53	63	62	51	56	55	61
Híradó 21 (Hír TV)	74	66	72	72	61	53	69	64	53	51	46	61
Echo TV Híradó	40	45	47	53	39	35	36	27	28	34	32	37
<i>Összesen</i>	64	61	66	69	58	52	60	58	47	55	53	59
Köszöngeti adók	65	62	66	66	59	53	62	59	52	58	57	61
Kereskedelmi adók	63	61	66	71	57	51	58	57	45	54	51	57

parlamenti ellenzék													
	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	összesen
MTV1 esti Híradó	30	38	31	34	44	51	29	36	47	46	46	39	39
MTV1 déli Híradó	0	38	36	31	25	20	33	14	30	33	50	22	29
Duna TV Híradó	31	41	40	37	44	44	48	44	44	45	45	30	41
180 perc	40	36	29	32	40	49	33	34	51	32	33	37	36
Déli krónika	39	34	34	33	33	56	39	38	51	40	38	36	39
Esti krónika	39	37	35	35	40	45	36	49	53	42	44	38	41
Krónikák összesen	40	36	33	34	38	49	36	43	52	39	40	37	39
Tények (TV2)	36	39	32	27	39	45	44	39	61	39	42	51	41
RTL Klub Híradó	23	29	28	19	36	33	30	22	50	35	35	31	32
Danubius rádió Hírek	0	100	50	0	100	0	25	0	0	0	100	100	46
Sláger rádió Hírek	47	62	50	47	67	38	50	42	44	43	25	31	45
Tények este (TV2)	37	38	32	30	38	45	40	43	61	38	41	47	40
ATV Híradó	32	32	31	21	40	47	37	38	49	44	45	48	39
Híradó 21 (Hir TV)	26	34	28	28	39	47	31	36	47	49	54	49	39
Echo TV Híradó	60	55	53	47	61	65	64	73	72	66	68	73	63
Összesen	36	39	34	31	42	48	40	42	53	45	47	44	41
Körszolgálati adók	35	38	34	34	41	47	38	41	48	42	43	35	39
Kereskedelmi adók	37	39	34	29	43	49	42	43	55	46	49	51	43

3. táblázat

A hírműsorok első 20 leggyakoribb szereplőjének neve, pártkötődése, illetve a nem párttag politikusok esetében közjogi beosztása, szerepléseinek száma és aránya, valamint nyilatkozatainak részaránya

helyezés	név	pártkötődése, közjogi beosztása	szereplések száma	szereplések aránya (%)	nyilatkozatok aránya (%)
2008.					
1.	Gyurcsány Ferenc	miniszterelnök, pártelnök (MSZP)	2981	2,8	44
2.	Orbán Viktor	pártelnök (Fidesz)	1148	1,1	55
3.	Veres János	pénzügyminiszter (MSZP)	844	0,8	51
4.	Sólyom László	köztársasági elnök	809	0,7	32
5.	Kóka János	volt gazdasági miniszter, volt pártelnök (SZDSZ)	803	0,7	51
6.	Fodor Gábor	volt környezetvédelmi miniszter, Pártelnök (SZDSZ)	793	0,7	49
7.	Szijjártó Péter	(Fidesz)	669	0,6	63
8.	Daróczi Dávid	kormánybiztos	634	0,6	46
9.	Navracsics Tibor	(Fidesz)	585	0,5	67
10.	Budai Bernadett	kormánybiztos	529	0,5	64
11.	Demszky Gábor	főpolgármester (SZDSZ)	521	0,5	50
12.	Gaskó István	elnök (LIGA Szakszervezet)	490	0,5	67
13.	Horváth Ágnes	volt egészségügyi miniszter (SZDSZ)	479	0,4	56
14.	Dávid Ibolya	pártelnök (MDF)	424	0,4	37
15.	Varga Mihály	(Fidesz)	397	0,4	68
16.	Szili Katalin	az Országgyűlés elnöke (MSZP)	369	0,3	49
17.	Draskovics Tibor	igazságügyi és rendészeti miniszter	362	0,3	44
18.	Bajnai Gordon	fejlesztési és gazdasági miniszter	355	0,3	59
19.	Bencze József	országos rendőrfőkapitány	342	0,3	54
20.	Lendvai Ildikó frakcióvezető	(MSZP)	337	0,3	57

A szereplők pártkötődése/közjogi beosztása az MTI „A magyar közélet kézikönyve” alapján készült.

Szekeres Péter

A KISEBBSÉGEK ÉS AZ ELEKTRONIKUS MÉDIA II.¹ (Szemelvények, töredékek)

NÉMETORSZÁG

Németországban a kilencvenes években hétmillió bevándorló, vendégmunkás élt (legtöbbször Törökországból), akiknek jelentős része nem ideiglenesen, munkavégzés céljából volt ott évekig, hanem már állampolgárok lettek, és gyermekeik is születtek ott. Ennek ellenére általában külön kolóniákban, kultúrájukat, nyelvüket őrizve élnek, sokan nem, vagy alig tudnak németül. Beilleszkedésük és elfogadásuk azért nehezebb, mert nem is igazán európaiak, sem múltjukban, sem külsejükben, sem nyelvükben, sem kultúrájukban.

A német médiát az jellemzi, hogy a hétmillió magas szám ellenére elsősorban kivételes, botrányos, bűnügyi és hasonló esetekben vagy katasztrófák kapcsán jelennek meg a bevándorló kisebbségek. A külföldiek megjelenítése a „rendetlenség, anarchia és a káosz” kategóriájával asszociálható, vagy ténylegesen is ez a műsor vagy hírrészlet témája.

A külföldieknek csak kis része „szívesen látott vendég” a médiában, de ez is inkább csak a turistákra és más konkrét csoportokra vonatkozik, miközben a külföldiek többsége, így a bevándorlók és menekültek vagy hátrányos színben jelennek meg a médiában, vagy egyáltalán nem is szerepelnek benne. Mindennapi életük ritkán ábrázolódik. Különösen a kisebb helyi televíziós, rádiós csatornákon és helyi sajtótermékekben a külföldi mint „probléma” jelenik meg, és gyakran a „túlnépesedés” témájával asszociálódik.

A bevándorlók többnyire gyilkosság, rablás, lopás és más bűncselekmények kontextusában jelennek meg, sőt a politikai menedékjogot keresőkről is gyakran az az állítás vagy indirekt sugalmazás fogalmazódik meg, hogy ők tulajdonképpen „csalók”, mert nem politikai okokból, hanem a meggazdagodás reményében hagyták el hazájukat. Így a média a negatív sztereotípiákat erősíti, amiben persze fontos szerepet játszik az is, hogy Németországban valóban magas szintű szociális, egészségügyi és egyéb ellátásra számíthatnak az elfogadott bevándorlók.

Az etnikai kisebbségek részvétele kommunikátorként a német tömegkommunikációban erősen korlátozott. Azok a bevándorlók, akik már évek óta Németországban élnek, ritkán találkoznak a televízióban hétköznapi életükkel, és tényleges szociális problémáik helyett etnikai jellegüket hangsúlyozza a média. Túl gyakran bűncselekményekkel összekapcsolva jelennek meg, és ez különösen vonatkozik a romákra, s ezáltal az amúgy is élő

1 A Jel-Kép előző (2008/4) számában kezdődött írás folytatása.

sztereotípiák csak erősödnek. A németek különben is más népeknél talán erősebben ápolják a rend, a közrend, a biztonság eszméit, ami a külföldiektől függetlenül itt is hanyatlik.

A bűneseteken túl a külföldiek megjelenítése a televízióban gyakran gasztronómiával, sporttal, látványos vagy kivételes kulturális eseményekkel, turizmussal, ünnepségekkel és hasonlókkal kapcsolatos, már amikor ez a megjelenítés pozitív, ilyenkor azonban ritkábban szerepelnek azok a „külföldiek” (egy részük ténylegesen már német állampolgár), akik a Németországban található hétmilliós bevándorló vagy vendégmunkás tömeg többségét teszik ki.

A média kiemelkedő szerepet játszik abban a szociálpszichológiai, ideológiai folyamatban, amikor is a kisebbséget „eticizálják”, ami alatt az értendő, hogy a tényleges társadalmi, gazdasági, kulturális vagy akár pszichológiai valóság háttérbe szorul és specifikus etnikai jellegek nyomják el az ember, a család, a csoport tényleges valóságának a képét. Mivel a bűncselekmények esetén az etnikai jelleget túlhangsúlyozzák, ezzel azt a benyomást keltik, hogy ezek a bűncselekmények specifikusan etnikai kisebbségekkel kapcsolhatók össze, miközben ha egy német követett el bűncselekményt, akkor ilyen asszociáció természetesen nem jelenik meg. A valóságban statisztikailag nem mutatható ki, hogy különbség lenne a német és a bevándorló, külföldi, etnikai kisebbségi bűnözések között.

A politikai menedékjog kapcsán az 1991 és 1993 közötti időszakban széles körű viták folytak, amikor is még a tömegkommunikációban is elterjedt, hogy a menedékjogot keresők tulajdonképpen „csalók”, és ezt konzervatív politikai erők is kultiválták. Olyan gúnyos vagy erősen negatív kategóriák, frázisok, szólások ismétlődtek évekig, amelyek az amúgy is élő előítéleteket erősítették, melyek lényege az, hogy a szegények a mi gazdag országunkat fenyegetik, és előnyeinket munka nélkül szeretnék élvezni.

Olykor egyenesen úgy jelentek meg a bevándorlók és a politikai menedékjogot keresők, mint akik a német egységet, általában a németeket fenyegetik. Különösen a szélsőjobboldali, bár kis számú, de igen aktív csoportok – gyakran a televízión és más médian keresztül is – a „homogén” német kultúrát, társadalmat féltették a külföldiektől. A rasszizmus akkor is megjelent, ha maguk a tömegkommunikációs intézmények vezetői ezt elítélték, hiszen a tömegkommunikáció nem zárhatja ki azt, ami „a levegőben van”.

Megjelent a „belső ellenség” (külföldiek Németországban) mint a „nemzeti egység” ellentéte és a „tisztességes német elit” fogalma, amivel szemben a „piszkos külföldi” aláássa a nemzetet, a tradicionális német kultúra egységét. Ezeknek a szélsőségesen nacionalista, rasszista csoportoknak újságjaik és egyéb lehetőségeik is voltak, és mivel demokratikus jogokról volt szó, nem lehetett kizárni őket az elektronikus tömegkommunikációból sem.

A szélsőséges nézetekkel szemben a tömegkommunikációban gyakran érveltek azzal, hogy Németországnak szüksége van a vendégmunkásokra – jóllehet sokan ezt úgy képzelik el, hogy egy családapa adja a munkaerejét évekig, de a családja maradjon otthon, és ő maga is térjen haza pár éves, akár több évtizedes németországi munka után, miközben gyakran kizsákmányolták nemcsak azáltal, hogy alacsonyabb bérért dolgozott, hanem azáltal is, hogy olyan munkákat végzett, amelyeket nem vállalt el a német középosztály.

A média a szélsőjobboldali erőszakot elítélően mutatta be, de mivel a bemutatás elkerülhetetlen, természetesen az is elkerülhetetlen, hogy akikben ilyen érzések, nézetek, hajlamok élnek – akár tudat alatt is –, azokra a bemutatás esetleg nem az elítélés köve-

tése, hanem eddigi negatív nézetei megerősítése formájában hat. Ez elkerülhetetlen egy demokratikus társadalomban, ahol a tömegkommunikáció nem zárkozhat el az élő társadalmi jelenségek bemutatásától, függetlenül attól, hogy a tömegkommunikátorok, az intézmények vezetői elítélik a szélsőjobbaldalt és a rasszizmust.

Gyakran a szélsőjobbaldali, rasszista, szélsőségesen erőszakos cselekmények bemutatásakor az események, esetek egyediként jelentek meg, majd elfelejtődtek, ameddig a következő hasonló botrányos esemény ismét meg nem jelent, és ily módon ezeknek a negatív jelenségeknek a mély szociálpszichológiai gyökereit, gyakran sokakban a tudat alatti „támogatását” érintetlenül hagyták. A tömegkommunikáció az olyan szélsőségesen erőszakos eseményeknél, mint amikor bevándorlók otthonait, családait támadták meg, kettős hatást kelt: az egyik oldalon „felfűjja” az eseményt és erősíti a rokonszenvezők érzéseit, míg a másikon felháborodást kelt a szélsőséges nézetek, rasszizmus, idegengyűlölet ellen – de többnyire csak akkor, ha a befogadó amúgy is így érez és gondolkodik.

A rasszizmust nem a tömegkommunikáció szülte, de azt is nehéz elképzelni, hogy a tömegkommunikáció intézményei megszüntethetnék. A nyolcvanas és kilencvenes években a német média legnagyobb intézményei sokat tettek az idegengyűlölet ellen azáltal, hogy számos műsorban és újságcikkben elemezték, milyen hasznot jelentenek Németországnak, a németeknek a vendégmunkások, a bevándorlók. Az ötvenes évek óta Németországban egyenesen csalogatták a vendégmunkásokat, akik ugyan anyagilag jól jártak, de elkerülhetetlenül érezték a rasszizmust, az idegengyűlöletet, a kirekesztést. Erre bizonyos mértékig „be is rendezkedtek”, és szabadságuk idején hazatértek saját külön világukba.

Újabban a tömegkommunikációs intézmények Németországban ezen túlmenően azt is hangsúlyozzák, hogy a lakosság előregszik, és az ország egész gazdasága veszélybe kerülne, ha nem fogadnának be tömegesen fiatal vendégmunkásokat, bevándorlókat. Amikor azonban ilyen címekkel jelennek meg cikkek, vagy olyan jelszavak hangzanak el az elektronikus médiában, mint „Szükségünk van a külföldiekre”, akkor ennek van egy prakticista, de van egy burkolt rasszista sugallata is: addig van szükségünk a külföldiekre, ameddig munkaerőként „funkcionálnak”. Ez egy „cost/benefit” analízis szerinti burkolt rasszizmus, amely a külföldieket tulajdonképpen munkaerő funkciójukban és nem emberként fogadja el. Ezt a 2000-es évektől Németországban sokan „funkcionális rasszizmusnak” nevezik. Ráadásul a külföldiek potenciális versenytársaként jelennek meg a gazdasági és más erőforrások piacán, amikor például a népjóléti javakról vagy a lakásokról van szó. Ilyenkor a szélsőséges, rasszista megnyilvánulásoknak mindig tere van.

Talán az segítene, ha a bevándorlók, külföldiek, etnikai kisebbségek mindennapi életéből többet mutatna a média. Talán az interkulturális média segítene, ha többet tudnának a németek a világról, a „külföldiekről”. Még mindig nem elegendő a tulajdonképpen már németté vált, de etnikai kisebbséget alkotó állampolgárok televíziós szereplése. Ahelyett, hogy a „külföldiekről” beszélünk, a „külföldiekkel” kellene beszélgetnünk. Sokat segítene, ha a már itt született etnikai kisebbségben élő gyerekekről többet tudnánk. Ők itt születtek és német állampolgárok. A legfontosabb a sztereotípiák felszámolása lenne, nem pedig tovább „éltetése” például azáltal, hogy a bűncselekményeknél, ha etnikai kisebbség követte el, akkor nem a bűncselekményt, hanem az illető etnikai kisebbségi voltát hangsúlyozzák, olykor akaratlanul és nem rossz szándékkal, pusztán a bennünk élő előítéletek alapján. Fontos lenne az olyan szavak és elterjedt szókapcsolatok, „mondások” radikális száműzése a médiából, amelyeket akaratlanul is használnak, mert elterjedtek (pl. „mene-

kültözön”). Ezek erősítik a negatív, diszkrimináló sztereotípiákat, miközben „szó szerint” számon lehetne kérni, ki lehetne rádírozni őket a média nyelvéből.

Mivel a kereskedelmi televízió és rádió csatornák profi kommunikátorai a reklám fenyegető rémének árnyékában dolgoznak, és ez még részben a köztelevíziókra és közrádiókra is vonatkozik, kétséges, hogy egy produkciós etikai kódex önmagában elegendő-e az eddigi diszkriminatív gyakorlat felszámolásához. A szenzációhajhász kommersziális hírszolgálat nem kedvez a diszkrimináció felszámolásának, különösen akkor nem, amikor bűncselekményekről van szó. A jelenlegi fokozódó médiakoncentráció tendenciák sem segítik a diszkriminációt, az idegengyűlölet felszámolását. A fokozódó versengés és a gyors hírközlés igénye ugyanígy nem kedvez az alaposabb, mélyebb, elemző műsoroknak, és ez önmagában is erősíti a sztereotípiákat, a kliséket, a megszokott kategóriákat és a felületességet (rövid határidők, azonnali, gyors teljesítés, sietség).

A tömegkommunikáció intézményeiben radikális reformokra lenne szükség és arra, hogy a lakásproblémákat, a munkanélküliséget és a többi alapvető társadalmi, szociális problémát emeljék ki, és ezáltal a többnyire hátrányos helyzetű „idegenek” (kisebbségek) ügyük előtérbe kerülhetnének, mint azok a született németek, akiknek hasonló gondjaik vannak. Miközben a szélsőjobboldali csoportok a szociális problémákat a nemzeti érzésekkel kapcsolják össze, a tömegkommunikációnak a szociális problémákat a demokratikus érzésekkel kellene összekötnie. Ezáltal hathatnának azokra a született németekre is, akik újabban szociális helyzetük romlásáért részben az etnikai kisebbségeket okolják.

FRANCIAORSZÁG

1986-ban született a Kommunikáció Szabadságáról Szóló Törvény. 1989-ben fogalmazták meg, majd 2000-ben dolgozták át azt a törvényt, amely a gyerekek és serdülőkörűak, valamint az emberi méltóság védelmét szolgálta a médiában. Ezt megelőzően már 1982-ben létrehoztak egy legfelsőbb hatóságot, amely az állami kézben lévő médiára terjedően biztosítja a média politikai függetlenségét, ezt egy újabb testület váltotta fel, mivel időközben megszorodtak a magánkézben lévő rádió- és televízióállomások. Így ennek a hatóságnak a kompetenciája valamennyi elektronikus médiára kiterjedt. A törvény részletesen kidolgozott korlátozásokat fogalmaz meg a műsorok tartalmára vonatkozóan, az Audiovizuális Tanács (CSA – Conseil Supérieur de l’Audiovisuel) pedig a gyerekek, serdülőkörűak és az emberi jogok védelmén túlmenően biztosítja, hogy a rádió- és televízióprogramok nem tartalmazhatnak ösztönzést az erőszakra és a gyűlöletre faji, nem szerinti, erkölcsi, vallási vagy nemzeti alapon. A CSA nemcsak törvényeket és rendeleteket bocsáthat ki, hanem azok végrehajtását (1989 óta az állam nevében) is kisközölheti. Ez jelenthet nagyobb pénzbüntetést, felfüggesztést (állásból, egyes műsorokét), vagy korlátozhatja a kérdéses műsor műsoridejét, adásidejét, vagy az engedély régebbi, megállapodott időtartamát lerövidítheti, vagy örökre megvonhatja a kérdéses adó licenct. Ezen túlmenően bíróság elé is viheti az illetőket, amennyiben olyan kijelentéseket tettek, amelyek eredet, etnicitás, nemzetiségi hovatartozás, faj, specifikus származás elleni gyűlöletet kelt, és egy év börtönbüntetéssel sújthatja az illetőket, valamint 300 000 frank pénzbírságot szabhat ki. A CSA konkrét témákról megelőző jellegű megbeszéléseket is folytat az aktív rádió-tévé producerekkel.

A franciák fogalmazzák meg a leghatározottabban alapelveként a sokféleség, a minőség és innováció előírásait, és különös hangsúllyal emelik ki a személyi szabadság jogát és az alkotmányban meghatározott demokratikus alapelveket a médiában. Ezeknek az elveknek a megfogalmazása különösképpen érinti a sokmilliós, elsősorban arab (muszlim) lakosságot. Szorgalmazták a médiával kapcsolatos demokratikus vitákat a lakosság különböző köreiben, valamint a társadalomba, állampolgárságba integráló médiaszolgáltatást.

Ha összehasonlítjuk az amerikai, brit és francia médiatörvényeket, akkor úgy találjuk, hogy az Egyesült Államokban a precedens bírósági per régebbi ítéletei a mérvadók, az Egyesült Királyságban alakultak ki a legkorábban és a legkonszolidáltabbak a médiatörvények, viszont Franciaországban a legerélyesebbek. A francia állami televízióra (amely több rádió- és tévécsatornát jelent) külön törvények vonatkoznak, de a rádió- és televízióműsor-készítők ezeken túlmenően írásban lefektetett saját belső normákat is kidolgoztak, amelyek magukban foglalják mindenféle kisebbségnek a rádióban és a televízióban érvényes jogait. A 10. törvénycikk kimondja:

- a közönség politikai, kulturális, vallási sokféleségét tiszteletben kell tartani,
- nem szabad olyan diszkriminatív jellegű viselkedést tanúsítani, amely faji, nemi, vallási és nemzeti hovatartozást sért,
- elő kell segíteni a köztársaság integrációjának és szolidaritásának az értékeit,
- a nemzeti közösség származási és kulturális sokféleségét ápolni kell a különböző programokban.

Az Európai Bizottság által kidolgozott és javasolt irányelvek, amelyek kiemelten vonatkoznak az EUTELSAT adásaira (az EUTELSAT ténylegesen a francia hatóságok ellenőrzése alatt áll), számos megszorítást alkalmaznak olyan adókra vonatkozóan is, mint az arab nyelvűek vagy iszlám háttérűek. Egy iráni hálózat műsorszolgáltatását fel is függesztették 2005-ben olyan programok sugárzásáért, amelyek sértették a vallás szerinti előírásokat, elsősorban a zsidók tendenciózus bemutatásával. Igaz, e programok olyan szélsőségesek voltak, hogy ilyesmit Magyarországon el sem tudnánk képzelni; nemzetközi felháborodást is keltettek, például a holocaust tagadásával, vagy egészen szélsőséges és ízléstelen antiszemitizmusukkal. Egy másik esetben büntetőügyként a CSA bíróság elé vitte a tiltakozást. Ezekben az esetekben természetesen Izrael is erélyesen megszólalt, de a franciák magukra a francia törvényekre hivatkoztak, mivel ezekben a műsorokban a törvényes és belső kódexek előírásait sértették meg súlyosan. Az egyik francia tévéállomás a katolikusokat sértette meg, ami szintén hasonló eljárást eredményezett. Egy izraelita közösségi rádió-tv adó engedélyét viszont azért függesztették fel, mert az európai muszlimokat sértette meg. Egy esetben a CSA a muszlim és zsidó közösségek képviselőivel rendezett konferenciát, hogy erősebben tudatosuljanak bennük a francia rádiós és televíziós normák. Az iraki háború érzékeny és objektív bemutatásáról a CSA általános ajánlásokat fogalmazott meg, hogy az egyes csatornák megfelelő érzékenységgel mutassák azt be.

Európában elsősorban Franciaországra jellemző az arab (muszlim) kisebbség milliós, lassanként tízmilliós bevándorlása, illetve letelepedése (gyerekeik már itt születtek) és közösségeiknek aktív, sőt agresszív fellépése. Ezek a közösségek saját sajtóval, rádióval, televízióval rendelkeznek, könyveket adnak ki, és számos más kulturális intézményt üzemeltetnek. Beilleszkedésük felemás, mint azt a 2005-ös erőszakhullám is mutatta.

Mivel Franciaországban elsősorban ennek a kisebbségnek a jelenléte szabja meg a médiakonfliktusokat, más kisebbségekkel ezúttal nem foglalkozom. Mindenesetre a francia

médiatörvények a gyerekek és kisebbségek vonatkozásában is mind a pozitív elvárások (minőség, sokféleség, kulturális érzékenység, innováció), mind a szankciók tekintetében igen részletesek és erélyesek.

AUSZTRÁLIA

Ausztrália sajátossága szemben számos európai országgal vagy az Egyesült Államokkal, hogy tényleges kisebbsége – a bennszülöttek: az őslakosság – igen kisszámúak. Ha összehasonlítjuk Ausztráliát például Németországgal, ahol hétmillió török él, és a török eredetű állampolgárok és gyermekeik javarészt már itt születtek, vagy Franciaországgal, ahol az arabok és a feketék aránya szintén magas, milliós nagyságrendű, akkor meglepő, hogy ez a sokféle bevándorlót magába olvasztó, ám elsősorban mégis angolszász (a nyelv is angol) ország milyen tapintattal és körültekintéssel foglalkozik csekély számú kisebbségével a médiatörvényekben. Feltételezhetjük, hogy ennek egyik oka az, hogy maguk az ausztrálok az utóbbi másfél évtizedben kezdték el keresni saját kulturális identitásukat (ez a filmművészetükben is megnyilvánul), hiszen e hatalmas földrészen nagyon kevés ember él, és a hagyományok sok vonatkozásban eltérnek és távol állnak mind Európától, mind Észak-Amerikától. (Új-Zéland, amely az utóbbi időben nagyszámú bevándorlót fogadott, hasonló helyzetben van.)

Ausztráliának az etnikai kisebbségek nem okoznak olyan gondot, mint a németeknek a törökök vagy a franciáknak az arabok, és különben is az ő kisebbségeik igen békés népek, olyasmit, hogy gyűjtogassanak, el sem képzelhetünk, de olyasmit sem, hogy a nem bennszülött ausztrálok gyűjtánák fel bármely kisebbség házát. Ráadásul a jólét a kisebbségeket is érinti, ha másképpen nem, akkor úgy, hogy az ő – általában csekély – igényeiket könnyen ki lehet elégíteni.

Tehát nézzük a kisebbségekre (valamint a nőkre) vonatkozó igen részletesen kidolgozott és finomságokkal tűzdelt jogszabályokat, illetve etikai kódexeket. Megjegyzendő, hogy Ausztráliában a kormány(ok) és a felső szervek beavatkozása a média ügyeibe igen csekély, ilyen szándék sem nagyon létezik, hanem magukra a televíziós, rádiós szolgáltatókra bízák a velük amúgy is közösen kidolgozott szabályozók érvényesítését.

Az ausztrál Broadcasting Service Act (Műsorszolgáltatási Törvény) három részre osztja az elektronikus médiát: 1. kereskedelmi média; 2. közmédia; 3. „közösségi média” – ez utóbbi a helyi rádió- és televízióállomásokat, esetleg a helyi sajtót is jelenti; ennek a szektornak a szabályozásával most nem foglalkozunk, elsősorban azért nem, mert az első kettőre vonatkozó javaslatok, előírások, sugalmazások rájuk is vonatkoznak. A Kereskedelmi Televíziós Szövetség részletesen kidolgozta a nemkívánatos (nem megfelelő) programokra és reklámokra vonatkozó ajánlásait (Code of Practice), amit ha nem is a címe, hanem a részletessége miatt „gyakorlati útmutatónak” is fordíthatnánk, de leginkább egyszerűen a kódex elnevezéssel fogunk rá hivatkozni.

Az őslakosság (az ausztrál kisebbség) a bevezető szerint szerves része a lakosságnak. Ezt azért kell külön kiemelni, mert láthattuk Dánia vagy Németország esetében, hogy még csak nem is deklaráltak ilyesmit, holott azért a törökök vagy az arabok nem térnek el olyan mértékben a „fehér embertől”, mint az ausztráliai őslakosság, amelyről elmondhatjuk, hogy nemcsak hogy más kultúra és nyelv, hanem mondhatnánk „más kor”, más világ (ha

az etnográfus-antropológus Margaret Mead élne, boldog lenne, hogy ma ilyen is létezik). A kódex szerint hagyományait ápolnunk, eltérő voltukat és elért eredményeiket tisztelnünk kell. Kerüljük el az általánosításokat és őrizkedjünk a sztereotípiáktól. A műsorkészítőknek tudatosítaniuk kell e téren saját korlátaikat, azokon túl kell lépniük, és nagyon tudatosan törekedniük kell arra, hogy megismerjék az őslakosok tradícióit, eltérő kultúráját és eltérő élettapasztalatait. Rendkívüli tapintattal kell hozzájuk közelednünk, különösen, ha valami negatív jellegű jelenségről van szó. A leghasznosabb, ha már a műsor készítése előtt bevonjuk őket, konzultálunk velük, meghallgatjuk tanácsaikat, de később is, a műsorkészítés során minden vonatkozásban konzultálnunk kell velük. Szinte engedélyt kell kérnünk tőlük, hogy belépünk külön világukba, és szóhasználatukat is meg kell ismernünk, át kell gondolnunk. „Kulturális kellékeiket” (= kb. tárgyi néprajzi kellékek) meg kell ismernünk, és nem szabad azokat csupán dekoratív díszletként használnunk, hanem hozzájuk hasonlóan tisztelnünk kell, mivel ezeket a gyakran kultikus tárgyakat köreikben nagy tisztelet övezi; még lefilmezésük is csak nagy körültekintéssel, előkészítéssel képzelhető el – ezért a legjobb tanács az, hogy a kezdet kezdetétől intenzíven vonjuk be őket mind a konkrét munkánkba, mind a média világába. (Megjegyzendő, hogy a nagy etnográfusok, néprajzkutatók a 19–20. században mindezt jobban tudták!)

A kódex irányelvei olyan programokat szorgalmaznak, amelyek segítik, hogy az őslakosok közül minél többen bekerüljenek a médiába producereként, kommunikátorként. Szorgalmazzák az őslakosok szóvivőinek a kiválasztását és bevonását a műsorkészítésbe, mert ők a többségeknél jobban megértik és átérzik az őslakosok gondjait, és jobban ismerik életüket. Szorgalmazzák az olyan oktató-nevelő-dokumentarista műsorokat, amelyek segítik, hogy az átlagos ausztráliai emberek jobban megismerjék és megértsék az őslakosokat.

A bevezető részletesen magában foglalja azt is, hogy óvatosan kell bánnunk a verbális nyelvvel is, nehogy akarattunk ellenére megsértsük az érzékeny etnikai kisebbséget. Anélkül, hogy tovább részletezném ezeket a nagyon hasznos tanácsokat, megjegyzem, hogy ritkán olvasni vagy hallani hasonlókat, amikor a magyar elektronikus média műsorkészítői romákkal foglalkoznak, holott ők számszerűen és arányukban is sokkal többen vannak, mint az ausztrál őslakosság.

A fogyatékkal élőkről

Az ausztrál gyakorlati útmutató szerint az általánosan elterjedt sztereotípiákat el kell kerülnünk annak tudatában, hogy a fogyatékkal élő, akár így született, akár valamilyen baleset, betegség révén vált ilyenné, nagy tragédiát élt és él át. Tisztában kell lennünk azzal, hogy sokféle fogyatékkal élő ember, sokféle igen eltérő fogyatékoság, betegség létezik. Nem mindig célravezető a jóindulatú szánakozás, a jótékonykodás, mert ez akár sértő és lenéző is lehet. Néhány meggondolandó szempont:

- amikor a fogyatékkal élők megházasodnak és még gyerekük is születik, az számukra rendkívüli nagy dolog;
- a fogyatékkal élők közül sokan igen szegényes és eseménytelen életet élnek;
- azok a családok, amelyekben fogyatékkal élő van, gyakran kiemelkedő hősiességet tanúsítanak;

– törekedjünk arra a műsorkészítéskor, hogy a fogyatékkal élők ne a fogyatékossgával, hanem az emberi mivoltával foglalkozzunk, és csak akkor hangsúlyozzuk magát a fogyatékossgot, ha az valamilyen okból elkerülhetetlen vagy ő maga veti fel;

– mindig törekedjünk arra, hogy a fogyatékkal élőt teljes nevén mutassuk be, amint azt bármely más riportalannyal tesszük;

– hasznos, ha a műsorkészítés előtt az adott fogyatékkal élők szervezeteivel, képviselőivel felvesszük a kapcsolatot.

Részletesen foglalkozik a kódex az elkerülendő szavakkal, kifejezésekkel is.

A nők és a férfiak bemutatása

A kódex külön fejezetet szentel a nemek bemutatásának. Felhívja a figyelmet arra, hogy a műsorkészítők más-más módon kezeljék a nőket és a férfiakat, különös tekintettel például az életkorokra. A tanácsok között olyanok olvashatók, hogy

– kerüljük az olyan nyelvhasználatot, amely valamelyik nemet kizárja valamiből, vagy nem tekinti bármilyen vonatkozásban egyenlőnek a másikkal;

– kerüljük el a sztereotípiákat, kliséket, akármelyik nemre vonatkoznak is, vagy valami olyasmit sugallnak, hogy bármelyik nem bármiben felsőbbrendű lenne a másik nemmel szemben;

– tudatosítsuk, hogy manapság mind a férfiak, mind a nők a legkülönbözőbb szerepekben, társadalmi pozíciókban megjelenhetnek;

– kerüljük az erőszakos témákat, bemutatásokat;

– a szexuális erőszak esetében (például hírműsorban) kerüljük el a részletes képi ábrázolást.

A kódex fontos eljárási tanácsokat is tartalmaz arra vonatkozóan, hogy ha valamilyen probléma merül fel, vagy bármilyen kétsége támad az illetékes műsorkészítőnek, akkor kivel konzultálhat magasabb szinteken az irányelvek szerkesztői köreiből. Ha a műsorkészítő nem konzultált feletteseivel, akkor az általa vállalt szerkesztői koncepcióért teljes mértékben ő felel.

INTERNET

Bodoky Tamás

INTERNETES HÍRFOGYASZTÁS MAGYARORSZÁGON

Az internetes hírforrások jelentősen megváltoztatják a rendszeresen internetezők tájékozódási és hírfogyasztási szokásait: hírforrásként az internet jelentősen csökkenti a televízió dominanciáját körükben, és messze maga mögé utasítja a rádiót és a nyomtatott sajtót. 2008-ban a magyar lakosság 41%-a internetezik rendszeresen, 30%-a gyakori online hírfogyasztó, és 13%-a az internetről értesül először a vezető hírekről, miközben az internetezők és a nem internetezők között a tájékozódási, hírfogyasztási szokásokat tekintve is digitális szakadék kialakulásáról beszélhetünk.

1. Irodalmi áttekintés

Az internetes tartalomszolgáltatások megjelenése és térhódítása az elmúlt tizenöt évben robbanásszerű kínálatnövekedést okozott a médiapiacra, és azon belül is elsősorban a hírcsatornákra. Azokban az országokban, amelyekben az internetpenetráció már elérte a 15-20%-os „kritikus tömeget”, az internetes hírportálok a médiapaletta megkerülhetetlen részévé, meghatározó tömegmédiummá váltak, nem csupán a „végfelhasználó”, vagyis a nagyközönség, de a hírközvetítő szerepet játszó, hagyományosabb médiaformákra gyakorolt hatásuk által is (Deuze, 2003). Az elektronikus médiumokat – a televíziót és a rádiót – ma már a nyomtatott sajtóhoz hasonlóan „hagyományos médiumoknak” nevezzük, míg az internet olyan „új média”, amely nemcsak a nyomtatott, de az elektronikus sajtónál is gyorsabb, széleskörűbb és alaposabb tájékozódást tesz lehetővé az intenzív hírfogyasztók számára.

Az internetes hírszolgáltatások ugyanakkor egyelőre nem mindenki számára hozzáférhetők: Papacharissi (2003) szerint az internet nyilvános teret jelent, ám még nem alkot nyilvános szférát, mert reprezentatív jellegét csökkentik az információhoz való hozzáférés és a digitális írástudás terén jelentkező egyenlőtlenségek. Az ITTK Magyar Információs Társadalom Éves Jelentése (2006)¹ szerint a digitális kultúra kétarcú Magyarországon is: az ország lakosságának többsége digitálisan írástudatlannak tekinthető, a magyar állampolgárok több mint fele soha nem használt még életében számítógépet. Ugyanakkor egyre nő azoknak a „digitális állampolgároknak” a száma, akik napi rendszerességgel internet-

¹ Magyar Információs Társadalom – Éves Jelentés 2006 http://www.ittk.hu/web/docs/ITTK_MITJ_2006.pdf
Utolsó letöltés: 2009.01.15.

teznek széles sávon, miközben média- és hírfogyasztási szokásaik radikálisan átalakulnak: számukra az internet válik a legfontosabb információforrássá, szemben a nem internetezőkkel, akik a „hagyományos”, a televízió és a rádió dominálta médiavilágban élnek.

Az internetes tartalomszolgáltatások robbanásszerűen növekedő kínálatára tehát külföldi és magyar felmérések szerint is igaz a még az internetet megelőző korszakban felállított úgynevezett tudásszakadék elmélet, mely szerint ahogy a tömegmédia információinak mennyisége növekszik egy társadalmi rendszerben, a népesség magasabb szocioökonómiai státussal bíró szegmensei gyorsabban sajátítják el ezeket az információkat, mint az alacsonyabb státusú rétegek, emiatt az egyes szegmensek közötti különbség nem csökken, hanem egyre nő (Gálik és Urbán, 2007). Manuel Castells, a tudástársadalom fogalmának megalkotója szerint az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy minden ellenkező vélekedés ellenére ez a „digitális szakadék” nagyjából ugyanazon társadalmi törésvonalak (gazdagok–szegények, városiak–vidékiek stb.) mentén jön létre, ahol a korábbi technológiai és kommunikációs töréseket megfigyelték, és nem igaz, hogy a digitális szakadék az internet-hozzáférés rohamos terjedésével teljesen el fog tűnni (Castells, 2005).

Azt már az internet megjelenése előtt felismertük, hogy a médiatermékek fogyasztásának alakulására nagy szerepe van az olyan szociodemográfiai és gazdasági tényezőknek is, mint az életkor, a nem, a foglalkozás, az iskolázottság és a jövedelem. A társadalmi státus szerint vizsgált fogyasztás mind a médiatermékek mennyiségét, mind típusát tekintve jelentős különbségeket mutat: a magasabb társadalmi osztályba tartozók több újságot, könyvet olvasnak (Urban, 1984). Azok, akik valamilyen hírforrást használnak, nagyobb valószínűséggel használják a többit is, az újságokra, a rádióra és a televízióra egyaránt kiterjedő eszközhasználat a magasabb társadalmi osztályokba tartozóknál a nagyobb (Robinson–Jeffres, 1979). Ugyanerre a következtetésre jutott Szekfü (1976) és Angelusz (1983) is a magyar lakosság körében az 1970-es években végzett vizsgálatok alapján. A hírfogyasztás és a társadalmi státus Magyarországon is összefügg egymással, az értelmiségiek, felső és középsztintű vezetők csoportjából a fizikai munkások felé haladva egyre csökken az érintettek hírfogyasztása és informáltsága.

A társadalmi és gazdasági helyzeten túl a fogyasztói attitűdök is befolyásolják az internetes hírszolgáltatások társadalmi fogadtatását. Urbán (2006) szerint a televízió nézés tipikusan passzív, „couch potato jellegű” médiafogyasztás, vagyis a professzionális műsorszerkesztők által megszerkesztett tartalmak passzív befogadását jelenti. Ezzel szemben az internet használata egészen másfajta, interaktív használatot, aktív, „desk potato jellegű” médiafogyasztói attitűdöt követel, amit nem mindenki akar vagy tud elsajátítani. A passzív és az aktív médiafogyasztás között úgy is különbséget tehetünk, hogy az utóbira a tudatosabb befogadói attitűdre utaló médiahasználat kifejezést alkalmazzuk a médiafogyasztás helyett (Angelusz–Tardos, 1998). Az intenzív, interaktív médiahasználókra jellemző lehet az egyidejű többcsatornás médiafogyasztás, a „multitasking” is: a World Internet Project 2006-os magyar felmérése szerint az internetezők közel negyede szokott rádiót hallgatni, és több mint hetedük tévét is néz internetezés közben.

A médiahasználat környezete, valamint a fogyasztás jellege más és más lehet az egyes médiumoknál, illetve különböző tényezők hatására gyökeresen megváltozhat az időben is (McQuail, 2003). Az internet robbanásszerű terjedése – legalábbis az Egyesült Államokban – negatív hatással volt a hírlapok olvasottságára és a hírtelevíziók nézettségére, miközben a közönség egyre nagyobb arányban fordult az online hírforrásokhoz

hírekért. Egy az egész országra kiterjedő felmérés szerint 1995 és 1999 között az internetes hírforrások látogatottsága robbanásszerűen növekedett, miközben a helyi és országos tévéhíradók, illetve a napilapok nézettsége, illetve olvasottsága csökkent (Stempel et al, 2000). Magyarországon az internet tömeges elterjedése néhány évvel későbbre tehető, ennek megfelelően az online hírforrások csak az ezredforduló után tettek szert számottevő közönségméretre: 2001–2004 között a két leglátogatottabb magyar nyelvű hírportál, az [origo] és az Index látogatottsága 453, illetve 351%-kal bővült (Bodoky, 2005), miközben az országos politikai napilapok példányszáma nagyjából ugyanebben az időszakban mintegy 10%-kal csökkent (Gálik, 2004).

Noha a politikai napilapok példányszámának hazai csökkenése számos más okra – például a bulvárlapok és az ingyenes lapok példányszámának dinamikus növekedésére – is visszavezethető, időről időre felmerül, hogy az internetmédia fenyegetést, de minimum kihívást jelent a tradicionális hírmédiának, ezen belül is legfőképpen a napilapok és az elektronikus média hírműsorainak pozícióira. Az Egyesült Államok médiaelemzői a sajtóiparért aggódva rendszeresen „bomlasztó technológiának” titulálják az új médiát: „A legújabb bomlasztó technológia, az online információs szolgáltatás mind ez idáig a legveszélyesebb helyettesítő terméket kínálja” (Meyer, 2004). Douglas Ahlers harvardi újmédia-kutató azonban úgy véli, hogy a hírfogyasztás teljes online migrációja valószínűtlen, hiszen miközben az internetpenetráció közel 70%-os az USA-ban, felmérések szerint az amerikaiak több mint kétharmada csak ritkán használja az online hírforrásokat, vagy kizárólag offline tájékozódik (Ahlers, 2006).

2. Az Index-olvasók hírfogyasztási szokásai

Egy, az amerikai újmédia-kiadókat tömörítő Online Publishers Association számára a Magid Associates által elvégzett 2004-es felmérés² alapján a Magid Associates olyan fogyasztói modellt javasolt, amelyben az online hírfogyasztók a fogyasztott média fajtája és a fogyasztás gyakorisága szerint négy csoportra oszthatók. A „csak online” fogyasztók gyakran (hetente többször vagy gyakrabban) tájékozódnak az interneten, és ritkán az offline hírforrásokból, míg a „csak offline” hírfogyasztók gyakran tájékozódnak a nyomtatott vagy elektronikus sajtóból, és ritkán az interneten (1. ábra). A „többcsatornás” fogyasztók offline és online is gyakran, míg a „dilettánsok” offline és online is ritkán tájékozódnak. A felmérés eredménye a „többcsatornás” hírfogyasztás dominanciáját mutatta a rendszeresen internetezők között: a válaszadók 51%-a online és offline is gyakran tájékozódik, 29%-a sorolható a „csak online”, 13%-a a „csak offline”, és 8%-a a „dilettáns” hírfogyasztó kategóriába.

2 Frank Magid Associates for the Online Publishers Association, „Multi-channel Media Brands: Attitudinal and Usage Study” http://www.online-publishers.org/pdf/opa_multichannel_media_brand_study_nov03.pdf
Utolsó letöltés: 2009.01.15.

**A hírfogyasztók szegmensei
az online/offline tájékozódás gyakorisága alapján**

gyakori	"csak online" hírfogyasztók	"többcsatornás" hírfogyasztók
ritka	"dilettáns" hírfogyasztók	"csak offline" hírfogyasztók
	ritka	gyakori

1. ábra

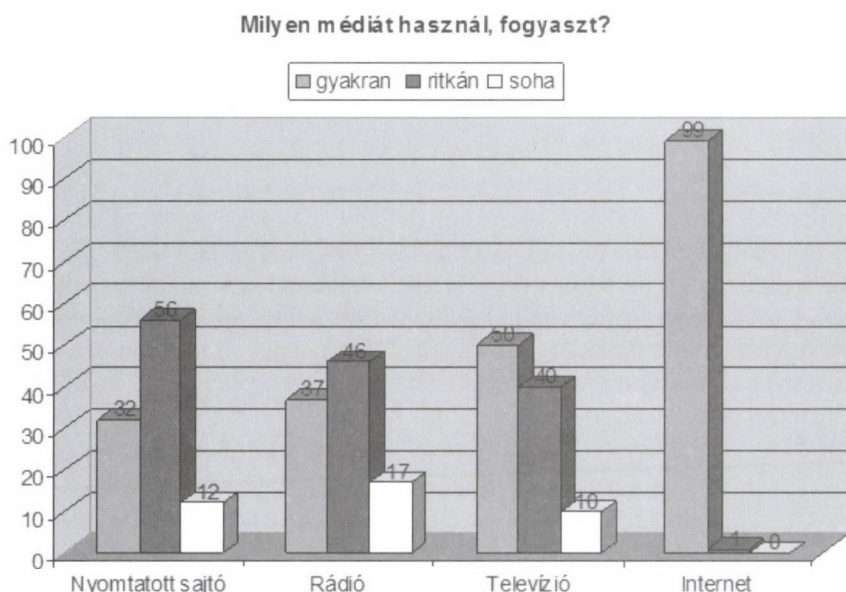
2007-ben az Index hírportál látogatóinak körében vizsgáltam, létezik-e Magyarországon a hírfogyasztás a Magid Associates által javasolt modell szerinti „csak online” szegmense, és ha igen, pontosan honnan, hogyan tájékozódnak az ide sorolható hírfogyasztók. E célból először kvantitatív kutatást végeztem survey módszerrel a körökben, majd a Meroving Internetkutató Kft. online fókuszcsoportos módszerének segítségével kvalitatív módon is megvizsgáltam a szegmens hírfogyasztással kapcsolatos attitűdjeit. A hírportál 6578 olvasója által kitöltött online survey egy- és többváltozós statisztikai analízise, majd az ezt követő online fókuszcsoportos interjúk igazolták hipotézisemet, miszerint Magyarországon is létezik a Magid Associates által javasolt hírfogyasztási modell „csak online” szegmense. Kiderült, hogy az ide sorolható hírfogyasztók meglepően magas arányban képviseltetik magukat a hírportál látogatói között.

A kutatás eredménye szerint ebben a szegmensben az internet a legfontosabb hírforrás, amely a legtöbb vizsgált szempontból helyettesítő, nem pedig kiegészítő médium az ide sorolható hírfogyasztók számára. Jelentősége hírforrásként szinte minden vizsgált szempontból felülmúlja a többi vizsgált médiumot, beleértve a televíziót is, a médiafogyasztásra szánt idő tekintetében pedig verseng azokkal. A hagyományos médiumok elutasítása tekintetében az internetezéssel töltött idő a legfontosabb magyarázó tényező: a „csak online” hírfogyasztók az átlagnál sokkal többet interneteznek, érzelmileg is intenzívebben és pozitívabban viszonyulnak az internethez, mint a többi vizsgált médiumhoz. Médiamixüket az internet dominálja, az online médiafogyasztás az offline rovására növekszik körükben, és ez fokozottan igaz a hírfogyasztásra. A szociodemográfiai hátteret vizsgálva azt találtam, hogy a „csak online” hírfogyasztás gyakoribb a fiatalok, a férfiak, a diplomások és a fővárosiak között (Bodoky, 2007).

2.1. Egyváltozós analízis

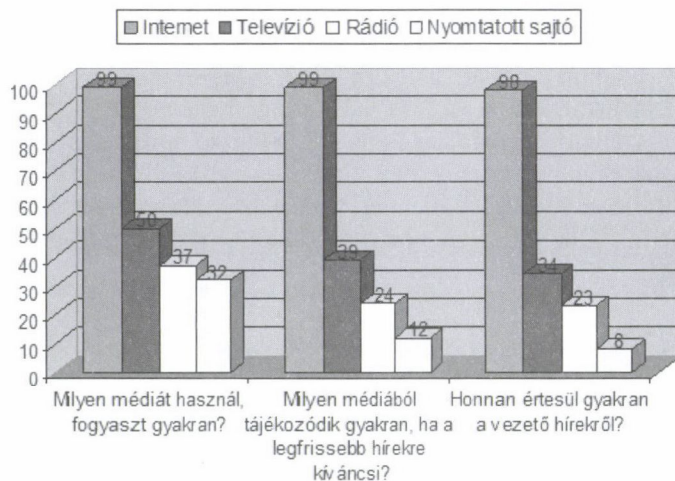
A kérdőívet kitöltő Index-olvasók az országos átlagnál sokkal iskolázottabbnak bizonyultak: 62%-uknak felsőfokú, 36%-uknak középfokú végzettsége van; sokkal több közöttük a férfi (81%) mint a nő, átlagéletkoruk 33 év, és átlagosan 7 éve interneteznek. A minta fele főállású alkalmazott, 18%-a tanuló vagy hallgató, 17%-a vállalkozó vagy tulajdonos, 11%-a szellemi szabadfoglalkozású, 4%-a nyugdíjas, munkanélküli vagy gyeken van. 54%-uk Budapesten, 34%-uk vidéki városban, 7%-uk faluban vagy községben, 5%-uk külföldön él. Míg az internetet 99%-uk gyakran használja, 17%-uk soha nem hallgat rádiót, 12%-uk soha nem olvas nyomtatott sajtót, és 10%-uk soha nem néz televíziót (2. ábra).

2. ábra

Az internetet hírforrásként 25%-uk 8 évnél régebben, 36%-uk 5-7 éve használja. Az internetes hírforrásoknak a minta 90%-a számára elsődleges, 10%-ának kiegészítő jelentősége van. Az internet (99%) mellett 50%-uk a televíziót, 37%-uk a rádiót és 32%-uk a nyomtatott sajtót is gyakran fogyasztja, a legfrissebb híreket azonban ennél kevesebben keresik gyakran a tévében, a rádióban és a nyomtatott sajtóban, és még kevesebben értesülnek róluk onnan gyakran. Ez az összehasonlítás jól mutatja az internet hírelőnyét a többi médiummal szemben a rendszeresen internetezők között (3. ábra).

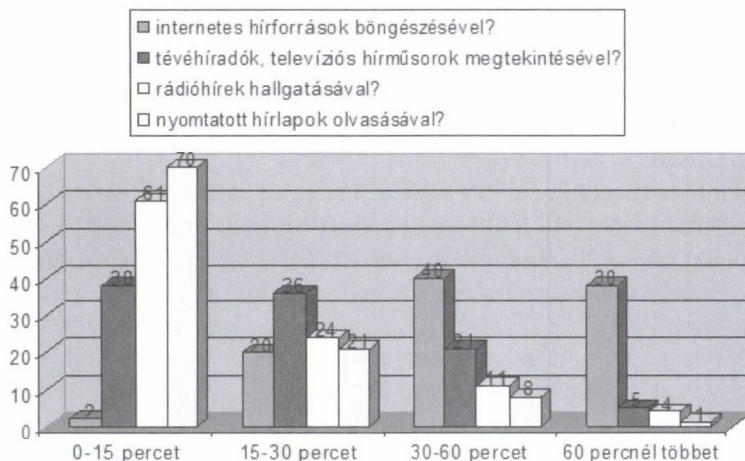
Milyen médiát használ gyakran, honnan tájékozódik gyakran, honnan értesül a vezető hírekről gyakran?

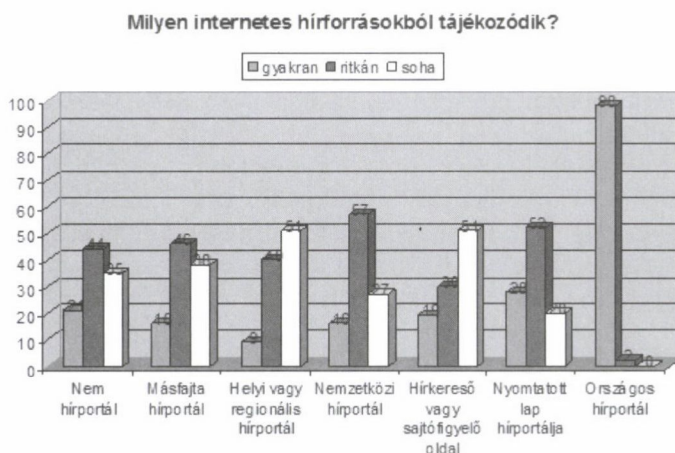
3. ábra

Válaszadóink 93%-a otthon, 66%-a a munkahelyén (is) internetezik, oktatási intézményben 17, internetkávézóban és könyvtárban 5-5%-a használja a netet. Túlnyomó többségük, 92%-uk naponta többször internetezik. A válaszadók közel fele naponta 2-3 órát, negyede 3-6 órát, közel ötöde 6 óránál is többet tölt internetezéssel. Az intenzív internetezés részben más médiafajták fogyasztásának – az újságolvasás, a rádiózás és a televíziózás – rovására történik, ezektől a tevékenységektől veszi el az időt, és különösen így van ez a hírfogyasztás esetén (4. ábra).

Átlagosan mennyi időt tölt naponta...

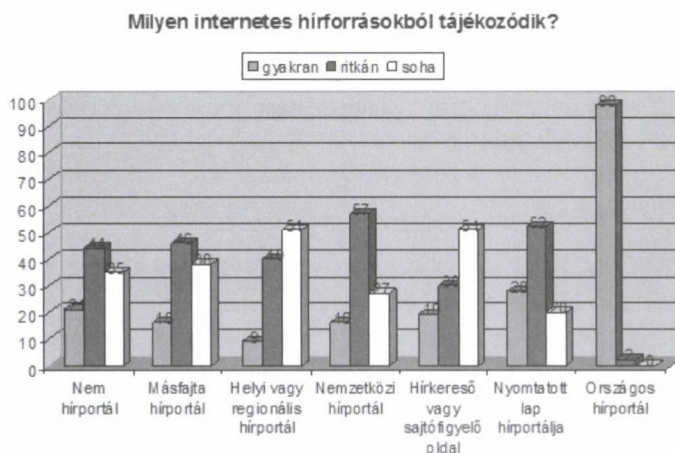

Az internetes hírforrások közül túlnyomó többségük az országos, offline csatornával nem rendelkező hírportálokat részesíti előnyben, de több mint egynegyedük gyakran felkeresi a nyomtatott lapok hírportáljait is. Népszerűek még a több hírportál híreit gyűjtő automata hírkereső-oldalak és a nemzetközi hírportálok, regionális és helyi híreket azonban a válaszadók kevesebb mint tíz %-a olvas gyakran az interneten (5. ábra). A helyi hírek esetében ennek részben az lehet a magyarázata, hogy a mintában valós számarányukhoz képest erősen felülreprezentáltak a budapestiek.

5. ábra

Amikor az internet és a televízió, illetve az internet és a nyomtatott sajtó összehasonlítására kértük a válaszadókat, kiderült, kicsit többen gondolják úgy, hogy az internet és a nyomtatott sajtó kiegészíti egymást, mint amennyien az internetről és a televízióról vélekednek így. A legtöbben azonban az internetet fontosabbnak tartják a televíziónál és a nyomtatott sajtónál is, és csak a válaszadók körülbelül negyede gondolja úgy, hogy mindegy, hogy melyik médiumból kapja a híreket (6. ábra).

6. ábra

2.2. Többváltozós analízis

A megfigyelt változók közti bonyolult oksági és korrelációs struktúrát feltárni csak többváltozós statisztikai analízissel lehetséges. Bozsonyi Károly, a ForSense Kft. szakembere kérésre azokra a kérdésekre adott válaszokat vizsgálta többváltozós elemzéssel, amelyek az internetre mint a hagyományos médiumok versenytársaira vonatkoznak.

Két kérdést jártunk alaposabban körül. Egyrészt az internet és hagyományos médiumok versenyhelyzetét tisztázó, közvetlenül megmért, egymással erősen korreláló változók mögött rekonstruálható-e egy kellően artikulált látens változós struktúra, mely jól tipizálja az internet és a klasszikus médiumok kapcsolatát leíró fogyasztói vélekedéseket. Másrészt azt vizsgáltuk, hogy az internetet a televízió, illetve a nyomtatott sajtó elé helyező vélekedések mögött milyen szociodemográfiai, illetve viselkedést, attitűdöt leíró háttérváltozók állnak.

Az internet versenyhelyzetére vonatkozó ítéletek mögötti látens struktúrát faktoranalízissel derítettük fel. Az elemzés input (manifeszt) változói az internet és a hagyományos média versenyhelyzetével kapcsolatos állítások ötfokú skálán mért egyetértés pontszámai voltak. A változók halmaza erősen multikollineárisnak mutatkozott, a Kaiser-Meyer-Olkin érték 0,64 volt. Ez önmagában is arra mutat, hogy reális esély van látens változók azonosítására. A korrelációs mátrix diagonális voltára vonatkozó Bartlett próba is erősen ($p < 0,001$) szignifikáns volt, így joggal gondoltuk, hogy a változók halmaza alkalmas a faktoranalízisre.

A faktorok becslését Maximum Likelihood (ML) módszerrel és általánosított legkisebb négyzetek (GLS) módszerével egyaránt elvégeztük, a két különböző módszerrel kapott eredmények azonban nem különböztek egymástól, ami ilyen nagy esetszámnál nem is meglepő. A végső faktorstruktúrát a négy darab egynél nagyobb saját értékű faktor varimax rotálásával kaptuk meg.

Négy látens változót leíró faktort volt célszerű a modellbe vonni, így az eredeti nyolc változót tartalmazó változó halmaz információtartalmának (variációjának) 60,4%-át volt képes rekonstruálni a modell. A négy rotált faktor közül kettő markáns stratégiaválasztást mutat, míg másik kettő bizonytalanabb beállítódást jelez. Bizonyos változók kommunálisainak becslése nehezen konvergált, ami arra utal, hogy az internet és a hagyományos médiumok közti viszonyban vannak még nem teljesen letisztult, ki nem kristályosodott dimenziók is.

A négy látens változót leíró faktor a következőképpen alakult:

1. faktor (*a televíziót elfogadók*): ez a faktor a televíziót elfogadó attitűd állításokkal erős pozitív korrelációt, a televíziót elutasító állítással pedig szignifikánsan negatív korrelációt mutat. A nyomtatott sajtóra vonatkozó attitűd állítások nem játszanak szerepet ennek a faktornak a kialakításában.

2. faktor (*pragmatikus médiafogyasztók*): ez a faktor az internet és a hagyományos médiumok problémamentes, neutrális viszonyát kifejező állításokkal mutat erős korrelációt.

3. faktor (*dezorientált médiafogyasztók*): ez a faktor az internet és a nyomtatott sajtó, illetve a televízió figyelemért versengő jellegét kifejező állításokkal korrelál.

4. faktor (*csak internetezők*): ez a faktor két változóval, az internetet a nyomtatott sajtónál, illetve a televízióval fontosabbnak tételező állításokkal van erős pozitív kapcsola-

latban. Magas értéket azok kapnak ezen a faktoron, akik az internetet helyezik minden más médium elé.

Eredményeinket azzal validáltuk, hogy az egyes faktorok átlagos értékeit összehasonlítottuk a különböző intenzitással internetezők csoportjaiban. Azt találtuk, hogy az 1. faktor átlagértéke monoton csökken az internetezésre fordított napi átlagos idő tekintetében ($p < 0,01$) tehát minél kevesebbet internetezik valaki, annál inkább elfogadja a televíziót mint médiumot az internet mellett. A 2-3. faktor értékei nem mutattak semmilyen szignifikáns kapcsolatot az internetezésre fordított idővel. A 4. faktor esetén az interneten töltött napi átlagos idő növekedésével nőtt a faktor átlagértéke is. Ezek az eredmények ismét azt támasztják alá, hogy a 1. és a 4. faktor megszilárdult stratégiákat reprezentál, a 2-3. pedig valószínűleg még kialakulatlan, átmeneti stratégiákkal van kapcsolatban.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az internethasználattal kapcsolatos stratégiákat kifejező faktorok mutatnak-e értékelhető összefüggést a válaszadók életkorával. Azt találtuk, hogy az 1. faktor által reprezentált stratégia kiugróan elterjedtebb a 40 évesnél idősebbek körében, de még a 30 és 40 év közöttiek is szignifikánsan nagyobb mértékben alkalmazzák ezt a stratégiát, mint a fiatalabb korcsoportok. Tehát az idősebb válaszadók jobban elfogadják a televíziót, mint a fiatalabbak. A 4. faktor átlagértéke viszont csak a 40 év fölötti korcsoportban alacsonyabb szignifikánsan, a többi korcsoport között nincs lényeges különbség. Megállapíthatjuk tehát, hogy a 40 év fölöttiek körében vannak a legkevesebben azok, akik az internetet tekintik a legfontosabb médiumnak. Ez a megszokással magyarázható: ők még abban a korban váltak médiafogyasztóvá, amikor az internet nem volt széles körben hozzáférhető, számukra az internet elterjedése után is a televízió maradt a legfontosabb médium.

A faktoranalízis eredményét összefoglalva kijelenthetjük, hogy az internet és a hagyományos médiumok versenyhelyzetét vizsgáló kérdésekre adott válaszok mögött valószínűleg egy négyváltozós látens struktúra áll. Válaszadóink ezen négy dimenzió mentén alakítják ki az internet versenyhelyzetével kapcsolatos stratégiáikat. A televízió elfogadásával, illetve az interneten kívüli médiumok elutasításával kapcsolatos stratégiák nagy valószínűséggel stabil, kikristályosodott attitűdök, míg a másik két stratégia valószínűleg átmenetinek tekinthető.

A második vizsgált kérdéskör az volt, hogy mitől függ az internetnek a televízió, illetve a nyomtatott sajtó elé helyezésének az elfogadása.

Első modellünk függő változója „*az internet fontosabb számomra, mint a televízió*” állításra adott egyetértés pontszámok voltak. Az átlagos pontszámok alakulását vizsgáltuk a megkérdezett iskolai végzettsége (diplomás vagy nem diplomás), neme, életkora, budapesti vagy vidéki lakhelye, valamint az internetezésre fordított idő átlaga szerint. ANOVA-elemzést végeztünk és maximum háromutas interakciókat engedtünk meg a modellben. A háromutas interakciókat kifejező tagok kiestek, és az alábbi változók maradtak szignifikáns hatással a modellben: *naponta mennyit internetezik* ($F = 55,8$, $p < 0,001$), *korcsoport és iskolai végzettség interakciója* ($F = 9,2$, $p < 0,001$), *budapesti vagy vidéki* ($F = 7,1$, $p = 0,007$), *neme* ($F = 6,48$, $p = 0,011$).

A kapcsolat tendenciáiról azt mondhatjuk, hogy az állítást annál inkább elfogadják válaszadóink, minél többet interneteznek. A férfiak inkább elfogadják, mint a nők, a budapestiek inkább elfogadják, mint a vidékiek. A fiatalok inkább elfogadják, mint az idősek, a diplomások általában inkább egyetértenek az állítással mint a nem diplomások, de

az iskolai végzettséggel az életkor azért hat interakcióban, mert a legfiatalabb diplomás csoport (25 év alatti diplomások) kevésbé fogadja el ezt az állítást, mint a hasonló korú nem diplomások.

Második ANOVA-modellünk függő változója a „Az internet fontosabb számomra, mint a nyomtatott sajtó” állítással való egyetértés mértékét kifejező pontszám volt. A modell független változói ugyanazok, mint az előző esetben. Ismét a napi internetezés mennyiségét kifejező változó lett a legszignifikánsabb ($F=19,6$, $p=0,005$), de a televíziós kérdéshez képest jelentősen csökkent az F érték, tehát ennek a változónak most kisebb a jelentősége. A második legfontosabb változó az iskolai végzettség lett ($F=12,88$, $p<0,001$), majd a korcsoport ($F=9,33$, $p<0,001$) és végül a nem és a napi internetezés interakciója ($F=2,52$, $p=0,039$). A vidék–Budapest változó most kiesett a modellből.

A hatások tendenciáiról itt is elmondható, hogy a diplomások inkább egyetértenek mint a nem diplomások, minél fiatalabb valaki, annál inkább egyetért, aki többet internetezik az inkább egyetért, és a nem interakcióban is hat az interneten töltött idővel, amennyiben a napi 3-6 órát vagy annál többet netezők körében a férfiak inkább elfogadják ezt az állítást, mint a nők.

A két modell eredményeit összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy az internetezéssel töltött idő a legfontosabb magyarázó változó a hagyományos médiumok elutasítása tekintetében, ami nem meglepő eredmény. Az azonban véleményünk szerint nagyon érdekes, hogy az interneten töltött idő hatása sokkal kisebb a nyomtatott sajtó elutasítására, mint a televízió elutasítására. Előzetes tudásunk arról sem volt, hogy a különböző szociodemográfiai háttér milyen módon befolyásolja a nyomtatott sajtó, illetve a televízió elutasítását.

2.3 Fókuszcsoportos vizsgálat

A „csak online” hírfogyasztók médiafogyasztási szokásait a MeroVing Internetkutató Kft. segítségével online fókuszcsoportos interjúkkal vizsgáltam. Az online fókuszcsoport a módszer internetes változata, terem helyett egy online chatszobába gyűlnek össze a résztvevők (Siklaci, 2006). A fókuszcsoportokra azoknak küldtünk meghívót, akik a kérdőívben erre a célra megadták az e-mail címüket, és a netről gyakran, televízióból, rádióból vagy nyomtatott sajtóból pedig ritkán vagy soha nem tájékozódnak. Azt szerettük volna megtudni tőlük, mi motiválta a váltást, mennyi és milyen hírt fogyasztanak, és hogyan értékelik a neten, illetve a televízióban, rádióban és a nyomtatott sajtóban elérhető hírszolgáltatásokat.

A négy, egyenként 7-10 fős csoport demográfiai összetétele nagyjából megfelelt a kérdőíven mért „csak online” hírfogyasztó mintának: a résztvevők többsége férfi, húsz és negyven év közötti, egyetemista vagy diplomás, már dolgozó fiatal felnőtt volt: közgazdászok, jogászok, mérnökök, informatikusok. Az internethez munkahelyükön és otthon is hozzáférnek, gyakran a hobbijuk is a nethez kapcsolódik valamilyen módon, például blogolnak, számítógépes dizájnnal foglalkoznak, vagy programokat fejlesztenek.

A négy fókuszcsoport médiafogyasztási szokásai nagyon hasonlóak bizonyultak. A nyomtatott sajtótermékek közül főleg közéleti hetilapokat, számítógépes és életmódmagazinokat olvasnak, a napilapok olvasása kevésbé jellemző. Az országos napilapok közül, ha egyáltalán, gazdasági és sportlapokat említene, a politikai napilapokat szinte kivétel

nélkül lassúnak tartják. Televíziót a fókuszcsoporthoz tartozók részvevőinek körülbelül fele csak ritkán, vagy egyáltalán nem néz, helyette többen az online videomegosztókat és a fájlcserélő rendszereket említik.

suchs: *semmilyet. nincs tv-m. néha hétfőig, másnaposan, valahol...*

skip: *nem nezek tv-t, nincs nekem (ez most komoly)*

gyp: *nem nezek tevet en se, max youtube, ha az annak számít :) ha valamit nagyon meg akarok nézni tv-adást, arra tartok egy régi leszakadt tv-t egy szobaantennával :)*

Rudi: *én a youtube-ot szoktam nézni*

Tika: *nincs tévém. Ha nagyon nem muszáj, nem tévézem.*

A tévézők között a közszolgálati adókon és a nagy kereskedelmi tévéken kívül a csak kábeltévén vagy műholdon elérhető filmszolgáltatások, hírtévék, sporttévék, tematikus és prémium csatornák népszerűek. A sportközvetítések mellett a tévésorozatok a legkedveltebbek körében, többen fájlcserélő rendszerekről szerzik be a külföldi sorozatok legfrissebb részeit. A rádiók között a hírrádiók és a zenei adók a legnépszerűbbek. A legtöbben csak autóban rádióznak, de néhányan munka közben vagy otthon is bekapcsolnak egy, a neten is vagy csak ott fogható rádiócsatornát. Az internetes rádiók közül azok a kedvencek, amelyek automatikusan alkalmazkodnak a hallgató ízlésvilágához, és a kedvenc zeneszámaihoz hasonló stílusú zenét játszanak.

Arra a kérdésre, hogy milyen hírportálokon tájékozódnak rendszeresen, nem meglepő módon az Indexet említették a legtöbbször, de szinte mindenki több internetes hírforrást is rendszeresen, naponta többször felkeres. A résztvevők többsége nem magyar nyelvű internetes hírforrásokat is rendszeresen látogat. Leggyakrabban a globálisan hozzáférhető angol nyelvű hírszolgáltatásokat (New York Times, Economist, BBC, CNN) említik, ezeket többen nyomtatott formában is olvassák, televízión is nézik. Sokan említik a szakterületükhöz vagy az érdeklődési körükhöz kapcsolódó külföldi portálokat, blogokat. Sokan ellenőrzik is a híreket, összevetik a különféle hírforrások állításait, az erre szakosodott blogokban is utánanéznek egy-egy hír valóságtartalmának.

Rudi: *index, nol, mno, hírszerzo, hvg.hu, hirtv.hu – ezek egyszerre nyílnak meg külön tabokon a firefoxban, így könnyű átszaladni rajtuk*

suchs: *index, nemzeti sport, origo, cnn, bbc, port ...*

Swamp: *természetesen index, majd origo, napi.hu, figyelőnet, startlap. Plusz ezekhez hozzájönnek a szakmai oldalak: prog.hu, it.news.hu stb.*

skip: *ja meg a rakat szélsőjobbos okádékot, okulás végett, kuruc.info meg ahova onnan el lehet ágazni*

dzsoki: *bbc, Wash Post, New York Times, Guardian, Afgha.com, blogok*

whisper12: *natgeo, timesonline, tampabay.com, guardian*

zhaoman: *AsiaTimes, CNN*

kincza: *Index naponta többször, Inforádió naponta 1x, CNN, ha egy adott hírről bővebben akarok tájékozódni.*

A folyamatosan frissülő hírportálokat naponta többször látogatják, a legtöbben hosszú évek óta. Aki nem széles sávon kezdte a netezést, arról számol be, hogy a széles sáv előfizetésével a figyelt hírforrások számát is bővítette. A legtöbben egyszerre csak 5-10 percet töltenek egy hírportálon, csak néhány hírt és cikket olvasnak el. Mivel azonban naponta többször visszatérnek a friss hírekért, a többség naponta összesen 1-2 órára becsüli a hírportálokon töltött időt. A rendszeresen látogatott hírportálok legnagyobb erősségének

szinte egységesen a gyorsaságot és a frissességet tartják, ugyanakkor ennek tulajdonítják azt is, hogy többek szerint felületesek, kevésbé alaposak az itt olvasható hírek.

A fókuszcsoporthoz tartozók között már nem mindenki emlékszik arra, hogyan tájékozódott, mielőtt internetezni kezdett volna, többen annyira fiatalok, hogy már volt internet-hozzáférésük, amikor érdeklődni kezdtek a nagyvilág dolgai iránt. A többiek a televíziót és a nyomtatott sajtót, néhányan a rádiót említik, ezekről azonban – a rádió kivételével – azóta jellemzően leszoktak. A napilap-előfizetéseket lemondták, tévét kevesebbet vagy egyáltalán nem néznek. Ezekben a kérdésekben gyorsan konszenzus alakult ki mind a négy csoportban, senki nem érvelt a nyomtatott vagy elektronikus sajtó elsőbbsége mellett. Arra a kérdésre, hogy hogyan változtak a médiafogyasztási szokásaik a rendszeres internetezés hatására, egyhangzóan úgy vélekednek, hogy a nyomtatott napisajtó legfeljebb már csak helyi szinten érdekes, és a tévézésessel töltött idejük is jelentősen csökkent.

Micó: *lemondtam pl. a Napló előfizetést, nem olvasok országos napilapokat, a hvg-t is csak azért tartom, hogy a budiban legyen mit.*

Kodály_Zoltán: *napilap szinte megszűnt, heti maradt, tv csökkent*

Chei: *kevesebb tv, nulla papírújság*

Rudi: *Az internetezés miatt egyáltalán nincsen igényem tv-re, nyomtatott újságot csak néha veszek, inkább megnézem a webes kiadást*

gyp: *nem nezek azota híradot es legritkább esetben olvasok napilapot*

ata: *lassúnak érzem a nyomtatott napisajtót teljesen*

Lengyelz: *teljesen. tv-ről leszoktam, csak streaming videókat és letöltött filmeket nézek, rádió is visszaszorult, nyomtatott sajtó meg még inkább*

zhaoman: *gyökeresen, leszoktam a hagyományos médiáról*

Iván: *nagyon: sokkal kevesebb nyomtatott és tévés média, kevesebb rádió*

Judit_1: *amióta internetezem, híreket nem nagyon olvasok a nyomtatott sajtóban, csak véleményt*

A tájékozottságukat illetően javulásról számolnak be a résztvevők – azok is, akik egyáltalán nem tévéznek, és egyáltalán nem olvasnak nyomtatott sajtót. Hamarabb értesülnek a fontos hírekről, több forrásból, több nézőpontot ismernek, és olyan témákban is tájékozottak, amelyek nem szerepelnek a hírfolyamok fő áramában, de célzott kereséssel valahol fellelhetők a neten. Néhányan azt is megfigyelték, hogy a hírportálok híreit később gyakran feldolgozza a nyomtatott és elektronikus sajtó. Amióta rendszeresen interneteznek, a hírfogyasztással töltött összes idő – érzésük szerint – megnőtt. Több hírt olvasnak, mint annak előtte, és olyasmit is, amihez azelőtt egyszerűen nem fértek volna hozzá. A vezető hírekről a legtöbben munkaidőben, az internetről értesülnek, néhányan emellett még a tévéhíradókat és a rádióhíreket említik.

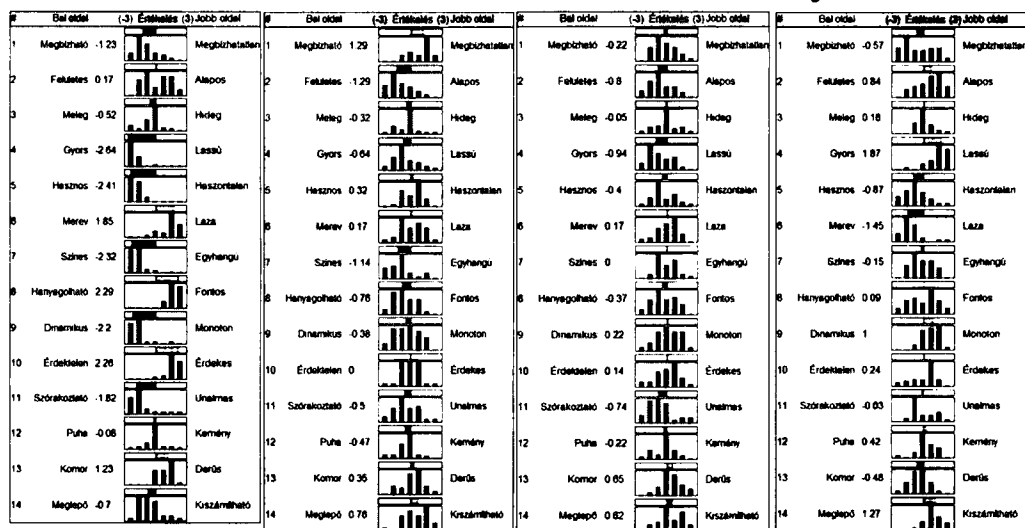
A fókuszcsoporthoz tartozók beszélgetéseik végén szemantikus differenciál skálán mértük a résztvevők érzelmi attitűdjét a négy vizsgált médiatípussal kapcsolatban. Az eredmény megerősítette az interjú során elhangzottakat: a résztvevők érzéseinek intenzitása az internettel kapcsolatban volt a legszélsőségesebb, méghozzá kizárólag pozitív irányban: a net megbízható, gyors, hasznos, színes, dinamikus, laza, fontos, érdekes, derűs és szórakoztató. A másik három médiatípussal kapcsolatban jóval kevesebb az érzelmi töltet, és azok főleg negatívak: a televízió megbízhatatlan és felületes, a nyomtatott sajtó lassú és merev (7. ábra).

Internet

Televízió

Rádió

Nyomtatott

7. ábra

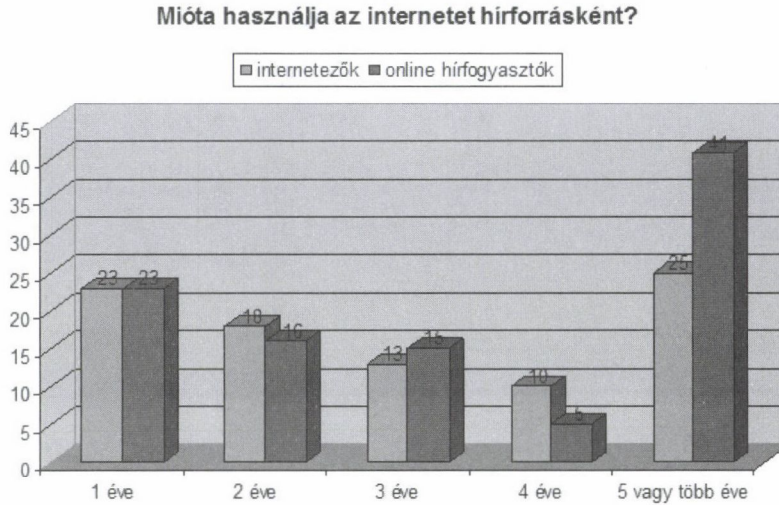
3. Országos reprezentatív felmérés

Összehasonlításképpen ezt a kutatást 2008 májusában az Index-olvasók által kitöltött kérdőív egy rövidített változatával országos reprezentatív mintán is megismételtük. Az adatfelvételt a Forsense Piac- és Közvélemény-kutató Intézet végezte kérdőíves adatgyűjtéssel, a minta összetétele a legfontosabb szociodemográfiai tényezők szerint megfelel a felnőtt magyar lakosság arányainak. A felmérésből kiderült, hogy a magyar lakosság 41%-a internetezik rendszeresen, 30%-a gyakori online hírfogyasztó, és 13%-a az internetről értesül először a vezető hírekről. A rendszeresen internetezők között az internet hírforrásként felzárkózik a teljes lakosságban vezető televízió mellé, a „csak online” hírfogyasztók aránya 11%.

3.1. Egymillió „csak online” hírfogyasztó

A felmérésből az derült ki, hogy a magyar lakosság 41%-a internetezik hetente legalább egyszer, ők tekinthetők rendszeres internet-felhasználóknak. A 41%-nyi internetezők közül azonosítottunk egy csoportot, amely a legfrissebb híreket gyakran keresi az interneten, és ritkán vagy soha a televízióban, a rádióban vagy a nyomtatott sajtóban. Ők a teljes lakosság mintegy 11%-át kitevő „csak online” hírfogyasztók. A „csak online” hírfogyasztók átlagéletkora alacsonyabb az országos átlagnál, és jóval magasabb köztük a férfiak aránya, mint a nőké. Az internetezőknél régebben használják az internetet hírforrásként (8. ábra). Míg a magyar lakosság 41%-át kitevő internetezők többsége számá-

ra az internet csak kiegészítő hírforrásnak számít, a 11%-nyi „csak online” hírfogyasztó 66%-a már elsődleges hírforrásnak tekinti az online médiát.

8. ábra

A médiafogyasztással töltött összes idő tekintetében a teljes lakosság esetén toronymagasan vezet a televízió, a válaszadók 71%-a naponta egy óránál többet tölt tévé nézésével. A nyomtatott sajtóra a többség (74%) napi fél óránál kevesebb időt szán, és 62% egyáltalán nem, vagy negyed óránál kevesebbet internetezik. Az internetezők között viszont ehhez képest óriási változás látszik: az internet felzárkózik a televízió mellé, miközben az újságolvasással és a rádióhallgatással töltött idő érdemben nem változik. Az internetezők fele napi egy óránál többet internetezik (1. táblázat).

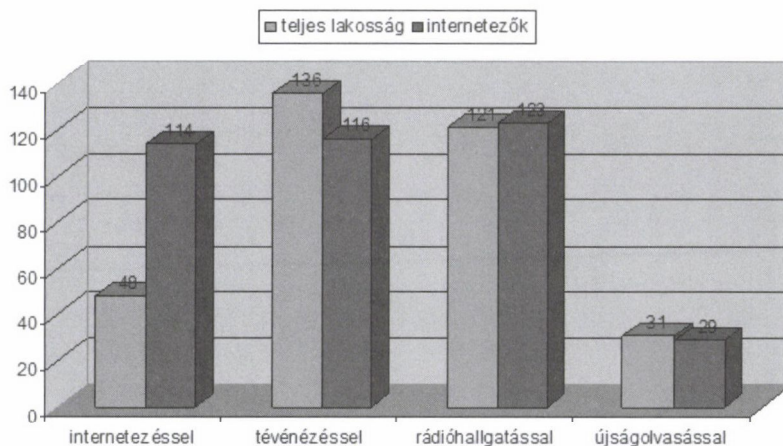
1. táblázat

Átlagosan mennyi időt tölt naponta...

	internetezéssel		televíziónézéssel		rádióhallgatással		újságolvasással	
	átlag	netezők	átlag	netezők	átlag	netezők	átlag	netezők
0-15 perc	62%	11%	4%	7%	32%	29%	38%	44%
15-30 perc	7%	16%	8%	11%	13%	16%	36%	33%
31-60 perc	10%	23%	17%	19%	14%	15%	20%	18%
60+ perc	21%	50%	71%	63%	41%	40%	6%	5%

A médiafogyasztással töltött idő az internetezők körében átlagosan napi 54 perccel több, mint a teljes felnőtt lakoságnál. Rádióhallgatással és újságolvasással nagyjából ugyanannyi időt töltenek, mint az átlag, viszont sokkal többet interneteznek, és valamivel kevesebbet tévéznek (9. ábra).

Átlagosan mennyi időt tölt naponta...

9. ábra

A teljes felnőtt lakosság leggyakrabban a televízióban keresi a legfrissebb híreket, 78%-uk televíziós hírműsorokból tájékozódik gyakran. Ugyanakkor miközben csupán 41%-uk internetezik, 30%-uk gyakran tájékozódik az interneten, ha a legfrissebb hírekre kíváncsi. Az internetezők között az internet hírforrásként felzárkózik a televízió mellé. A rádióból és a nyomtatott sajtóból való tájékozódás gyakorisága nem változik számottevően, az interneté nagyon megnő, a televízióé pedig kicsit csökken. Míg a teljes lakosság körében az emberek csupán 30%-a tájékozódik gyakran az interneten, ez az internetezők között már 64%-uk, miközben a televízióból gyakran tájékozódók aránya 78-ról 65%-ra csökken (2. táblázat).

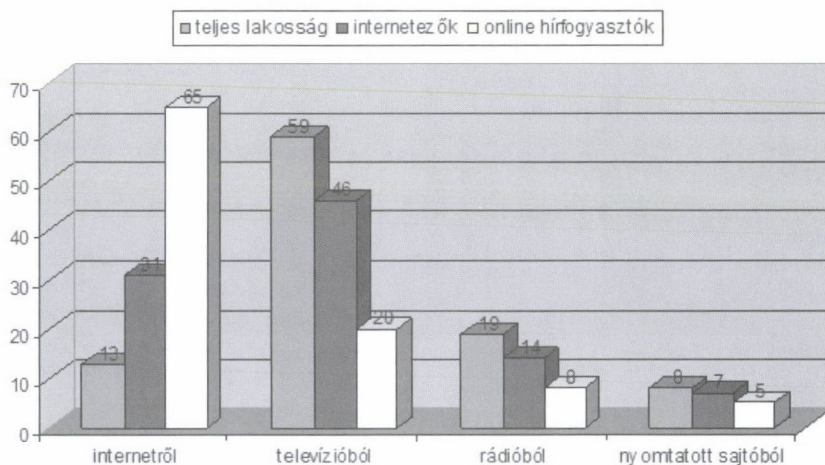
2. táblázat

Honnan tájékozódik, ha a legfrissebb hírekre kíváncsi?

	internetről		televízióból		rádióból		nyomtatott sajtóból	
	átlag	netezők	átlag	netezők	átlag	netezők	átlag	netezők
gyakran	20%	64%	78%	65%	42%	33%	30%	22%
ritkán	13%	24%	19%	28%	36%	45%	43%	45%
soha	57%	12%	3%	7%	22%	22%	27%	33%

A teljes lakosság, az internetezők és a „csak online” hírfogyasztók közti hírfogyasztásbeli különbségeket legmarkánsabban az érzékelteti, hogy honnan értesülnek először a vezető hírekről. Míg a teljes lakosságnak csak 13%-a, az internetezőknek már 31, míg a „csak online” hírfogyasztóknak már 65%-a értesül először az internetről a vezető hírekről. Az internetezők között a televízió hírelőnye jelentősen csökken a teljes lakossághoz képest, a „csak online” hírfogyasztók között pedig az internet egyértelműen átveszi a vezetést. Az internetezők és a „csak online” hírfogyasztók körében hírforrásként a rádió és a nyomtatott sajtó jelentősége is csökken (10. ábra).

Honnan értesül először a vezető hírekről?

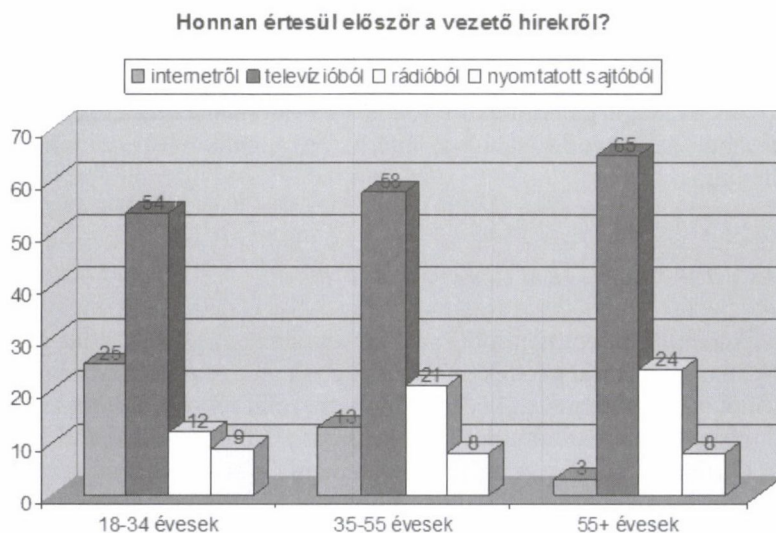
10. ábra

Ez a kérdés korcsoport szerinti bontásban is nagyon érdekes eredményt adott, egyértelműen látszik, hogy minél fiatalabb valaki, annál valószínűbb, hogy az internetről értesül a vezető hírekről. A 18–34 évesek közül minden negyedik válaszadó már az internetről értesül először a vezető hírekről, míg az ötvenöt évnél idősebbek körében ez az arány csupán 3%. A televízió jelentősége viszont csökken a fiatal korosztályban (11. ábra).

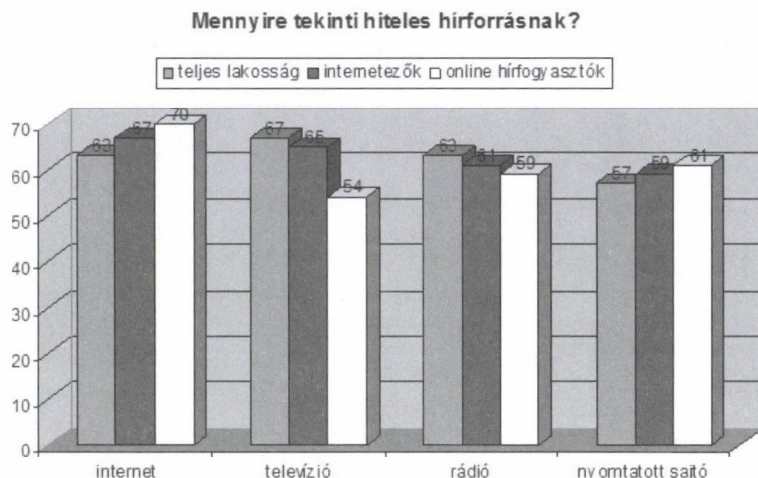
11. ábra

Az internetezők és a „csak online” hírfogyasztók között is az országos hírportálok számítanak a legnépszerűbb online hírforrásnak. A televíziók, rádiók és nyomtatott lapok hírportáljai jóval kisebb, nagyjából a nemzetközi hírportálokkal azonos szerepet játszanak a tájékozódásukban. A „csak online” hírfogyasztók ugyanakkor minden hírportáltípuson nagyobb arányban tájékozódnak, mint az internetezők (12. ábra).

12. ábra

Hitelesség szempontjából a teljes lakosság a televíziót, míg az internetezők és a „csak online” hírfogyasztók az internetet tekintik a leghitelesebb hírforrásnak. Az internetezők és a „csak online” hírfogyasztók a nyomtatott sajtóban inkább, a rádióban viszont kevésbé bíznak meg az országos átlagnál (13. ábra).

13. ábra

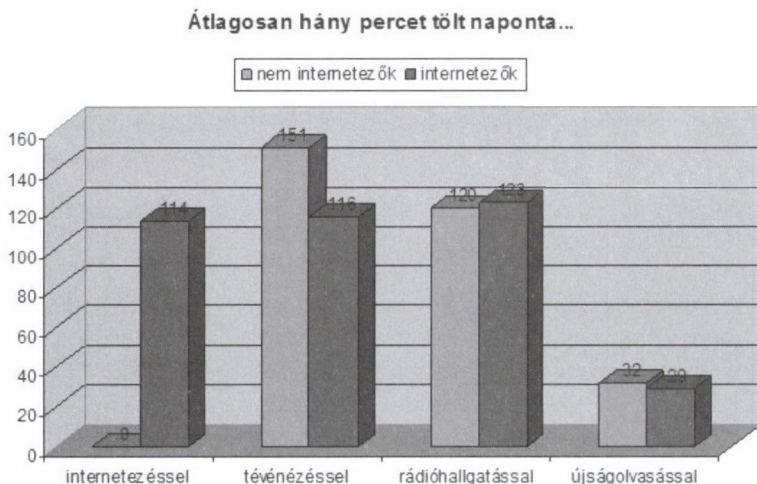
Összefoglalva a tapasztaltakat azt mondhatjuk, hogy az internetezés jelentősen megváltoztatja a magyarok hírfogyasztási szokásait: a felnőtt lakosság 41%-át kitevő rendszeres internetezők között az internet hírforrásként felzárkózik a teljes lakosságban vezető televízió mellé, és van egy jelenleg mintegy 11%-os csoport, a „csak online” hírfogyasztók, akik a televíziónál is gyakrabban fordulnak az internethez a hírekért. Az is kiderült, hogy minél többet tájékozódik valaki az interneten, annál kevésbé tekinti hiteles hírforrásnak a televíziót.

3.2. Digitális szakadék a tájékozódásban

Az országos reprezentatív mintán végzett felmérésből az is kiderült, hogy a magyar internetezők magasabban képzettek és tehetősebbek, átlagéletkoruk pedig 20 évvel alacsonyabb, mint a nem internetezőké. Naponta több mint fél órával kevesebbet tévéznek, mint a nem internetezők, az internet hírforrásként jelentősen csökkenti a televízió dominanciáját körükben, és messze maga mögé utasítja a rádiót és a nyomtatott sajtót. Az internetezők szerint az internet a leghitelesebb, míg a nem vagy hetente egy alkalomnál ritkábban internetezők szerint a legkevésbé hiteles hírforrás.

Az időmérés azt mutatja, hogy az internetezés elsősorban a tévézéssel töltött időt befolyásolja: míg az internetezők 116, a nem internetezők 151 percet néznek tévét – saját bevallásuk szerint – naponta (az AGB Hungary műszeres mérései ennél magasabb érté-

keket mutatnak, de ott is jelentős különbség van a nem internetezők javára). Míg a nem internetezők fél óránál valamivel többet tévéznek, az internetezők átlagosan közel két órát interneteznek naponta, vagyis az internetezők körében magasabb az összes média-fogyasztással töltött idő. A rádióhallgatással és az újságolvasással töltött idő tekintetében nem jelentős a különbség a digitális szakadék két oldalán állók között (14. ábra).

14. ábra

A nem internetezők leggyakrabban a televízióban keresik a híreket, kiknek a 86%-uk a televízióban, 49%-uk a rádióban, 37%-uk a nyomtatott sajtóból tájékozódik gyakran. Meglepő módon a heti egy alkalomnál ritkábban internetezők között is akadtak olyanok, akik azt mondták: az internetről tájékozódnak, ha a legfrissebb hírekre kíváncsiak. Az internetezők viszont ugyanolyan arányban keresik az interneten a híreket, mint a televízióban: 64, illetve 65%-uk mondta azt, hogy az internetről, illetve a televízióból tájékozódik gyakran, ha a legfrissebb hírekre kíváncsi. A rádiót és a nyomtatott sajtót is kevésbé igénylik a nem internetezőknél, 33%-uk soha nem nyúl nyomtatott sajtóhoz a hírekért, míg ez az arány a nem internetezők között csak 22% (3. táblázat).

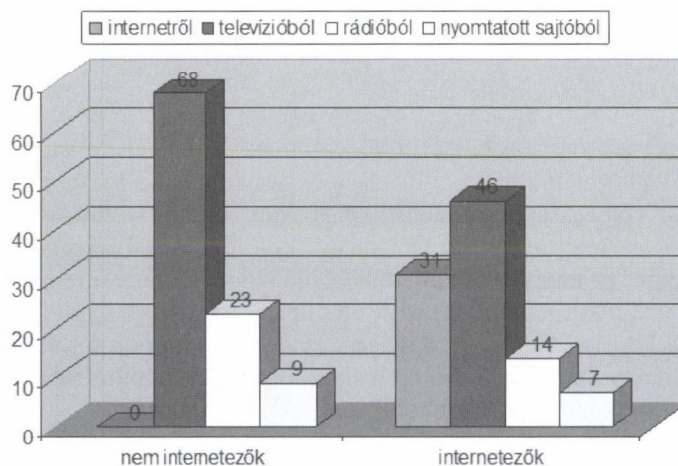
3. táblázat

Honnan tájékozódik, ha a legfrissebb hírekre kíváncsi?

	internetről		televízióból		rádióból		nyomtatott sajtóból	
	nemnet.	netezők	nemnet.	netezők	nemnet.	netezők	nemnet.	netezők
gyakran	2%	64%	86%	65%	49%	33%	37%	22%
ritkán	4%	24%	13%	28%	30%	45%	41%	45%
soha	94%	12%	1%	7%	21%	22%	22%	33%

Ez a különbség még szembetűnőbb, ha az arra a kérdésre adott válaszokat nézzük, hogy honnan értesülnek először a vezető hírekről: a nem internetezők 68, míg az internetezők csak 46%-a a televízióból. A nem internetezők a rádióból és a nyomtatott sajtóból is gyakrabban értesülnek a vezető hírekről, mint az internetezők. Az internetezők gyakrabban értesülnek az internetről a vezető hírekről, mint a rádióból vagy a nyomtatott sajtóból, de ebben a körben is a televízió a vezető hírforrás (15. ábra).

Honnan értesül először a vezető hírekről?

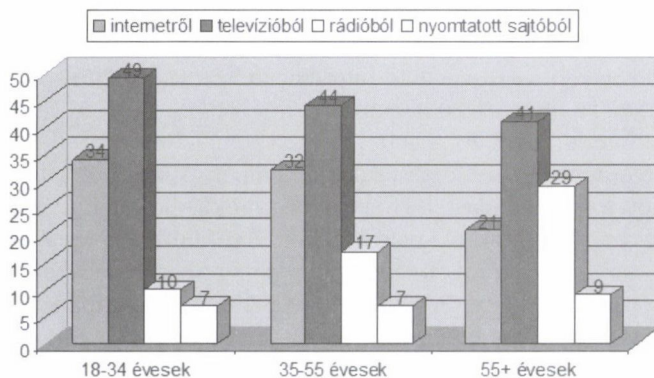
15. ábra

Életkor szerinti bontásban azt látjuk, a nem internetezőknél: az idősebb korosztályban a rádió és a televízió dominanciája valamivel nagyobb, mint a fiatalabbaknál. A 18–34 évesek 14%-a értesül a nyomtatott sajtóból a vezető hírekről, míg az 55 évnél idősebbeknek csak 7%-a. Ugyanakkor a nem internetezőknél tájékozódási szempontból nem tapasztalunk jelentős különbséget a korcsoportok között, az internetezőkhöz képest homogén csoportot alkotnak. Az internetezők esetében azonban a 18–55 éves korosztályban az internet már fontosabb hírforrás, mint a rádió és a nyomtatott sajtó, a rádió jelentősége csak az

55 évnél idősebb korosztályban múlja felül az internetét, a nyomtatott sajtó pedig egyik korcsoportban sem. Tehát az internetezők tájékozódás szempontjából nem homogének, itt jobban kimutathatók a korcsoportok szerinti különbségek. Minél fiatalabb valaki, annál jelentősebb szerepet tölt be az életében hírforrásként az internet, ha hetente legalább egyszer internetezik. Az életkor előrehaladtával a televízió és az internet jelentősége is csökken, a nyomtatott sajtóé stagnál, a rádióé pedig növekszik (16. ábra).

Az internetezők hírforrásai

Honnan értesül először a vezető hírekről?

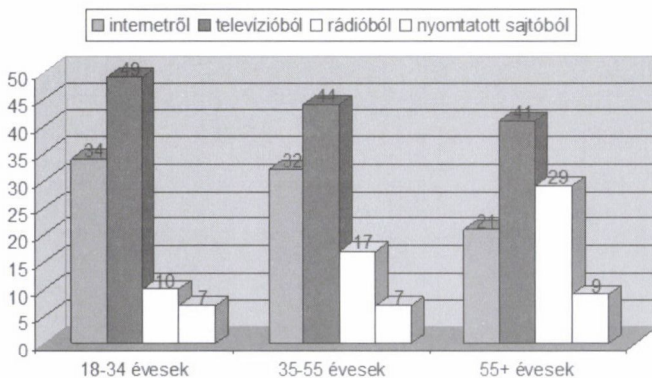

16. ábra

A nem internetezők a televíziót tekintik a leghitelesebb hírforrásnak, és az internetet a legkevésbé hitelesnek. Az internetezők viszont – annak ellenére, hogy ők is gyakrabban tájékozódnak a tévéből – az internetet tekintik a leghitelesebb hírforrásnak, és a nyomtatott sajtót a legkevésbé hitelesnek. Az internetezők a rádióban és a televízióban kevésbé, az internetben és a nyomtatott sajtóban viszont jobban bíznak, mint a nem internetezők (17. ábra).

Az internetezők hírforrásai

Honnan értesül először a vezető hírekről?

17. ábra

Demográfiai szempontból az internetezők és a nem internetezők között sok szempontból szignifikáns különbséget mértünk. Az internetezők átlagéletkora 36, míg a nem internetezőké 56 év. A nem internetezők között sokkal magasabb a nyugdíjasok aránya (52%), mint az internetezők között (12%). Tanulók viszont az internetezők között vannak többen (25%), a nem internetezők között mindössze 2% a tanulók aránya. Az internetezők között sokkal többen élnek Budapesten (24%), mint a nem internetezők között (13%), míg a nem internetezők között sokkal több a falusi (37%), mint az internetezők között (25%).

Iskolai végzettségüket tekintve az internetezők magasabban kvalifikáltak: 22%-uknak felsőfokú végzettsége van, míg a nem internetezők körében ez az arány csak 7%. Ugyanakkor míg az internetezők között csak 7%-nak van mindössze nyolc általánosa, a nem internetezők körében ez az arány 24%. Ami az anyagiakat illeti, az internetezők jobb helyzetben vannak a nem internetezőknél: az egy főre eső átlagjövedelem körükben 5 ezer forinttal magasabb, és míg a nem internetező háztartások csak 54%-a rendelkezik személygépkocsival, az internetező háztartások körében ez az arány 99%. Saját személyi számítógéppel az internetezők 96, a nem internetezők 26%-a rendelkezik.

A felmérés eredményét összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az internetezők és a nem internetezők között a tájékozási, hírfogyasztási szokásokat tekintve is digitális szakadék kialakulásáról beszélhetünk Magyarországon. Az internetezők valamivel kevesebbet tévéznek, mint a nem internetezők, hírforrásként pedig az internet szorosan felzárkózik a televízió mögé körükben, jelentősen csökkentve a televízió dominanciáját, messze maga mögé utasítva a rádiót és a nyomtatott sajtót. Az internetezők szerint az internet a leghitelesebb, míg a nem internetezők szerint a legkevésbé hiteles hírforrás, tehát a személyes tapasztalat jelentősen növeli az internetbe mint hírforrásba vetett bizalmat. Demográfiai szempontból az internetezők még mindig jóval fiatalabbak, magasabban képzetek és tehetősebbek, mint a nem internetezők.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez a tanulmány soha nem készült volna el Borbély Viktor, Bozsonyi Károly, Heller Mária, Kmetty Zoltán, Munk Veronika, Síklaki István, Wild Judit, Urbán Ágnes, valamint az Index.hu Zrt., a Meroving Internetkutató Kft., és a Forsense Piackutató és Stratégiai Tanácsadó Kft. értékes segítségével.

IRODALOM

- Ahlers, D. (2006): News Consumption and the New Electronic Media. *The Harvard International Journal of Press/Politics* 11.
- Angelusz, R. (1983): *Kommunikáló társadalom*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Angelusz, R. – Tardos, R. (1998): Médiahasználat vagy médiafogyasztás? A televíziózás egy új empirikus tipológiája. *Jel-Kép*, 1998/3. sz.
- Bodoky, T. (2005): A hírportál mint tömegmédium. *Médiakutató*, nyár.
- Bodoky, T. (2007): Nincs tévém, nem olvasok papírújságot. *Médiakutató*, nyár.
- Castells, M. (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat-Infonia, Budapest.
- Deuze, M. (2003): A web és a webes újságírás típusai. *Médiakutató*, ősz.
- Gálik, M. – Urbán, Á. (2008): *Bevezetés a médiagazdaságtanba*. Aula Kiadó, Budapest.
- Gálik, M. (2004): A médiatulajdon hatása a média függetlenségére és pluralizmusára Magyarországon. *Médiakutató*, nyár.
- McQuail, D. (2003): *A tömegkommunikáció elmélete*. Osiris, Budapest.
- Meyer, P. (2004): *The Vanishing Newspaper: Saving Journalism in the Information Age*. Columbia, MO: University of Missouri Press.
- Papacharissi, Z. (2003): Az internet mint a társadalmi nyilvánosság tere. *Médiakutató*, tavasz.
- Síklaki, I. (2006): *Vélemények mélyén – a fókuszcsoporthoz módszer; a kvalitatív közvélemény-kutatás alapszere*. Kossuth, Budapest.
- Stempel, G. – Hargrove, T. – Bernt, J. (2000): Relation of growth of use of the Internet to changes in media use from 1995 to 1999. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 77.
- Szekfü, A. (1976): A magyar sajtó olvasói. Tanulmányok, VIII. évf. 2. sz., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Robinson, J. P. – Jeffres, L. W. (1979): The Changing Role of Newspapers in the Age of Television. *Journalism Monographs* 63.
- Urbán, Á. (2006): Az új médiaszolgáltatások piaci fogadtatása. *Társadalom és Gazdaság*, 28. kötet 1. sz.
- Urban, C. D. (1984): Factors influencing media consumption: a survey of the literature. In: *Understanding New Media*. Ballinger Publishing, Cambridge, MA.

Pléh Csaba

A PSZICHOLOGVISZTIKA FÉL ÉVSZÁZADA¹

I. RÉSZ

1. A generatív nyelvtan hatása: a szabály és a struktúra. A pszichológiai realitás elve

A pszicholingvisztika az 1960-as évek közepétől vált igazán népszerű területté, annak a felismerésnek köszönhetően, hogy összekapcsolódik a nyelvészeti és a pszichológiai fogalomalkotás és törekvés. Nevezhetjük ezt akár egy Kuhn értelmében vett paradigmaváltás jelének: a viselkedésselvű felfogással szemben megjelent a belső megismerő ember a nyelv modellálásban. A legszembevetőbb újdonság a pszicholingvisztika feladatának újrafogalmazása. Míg a korábbi szakaszban, az 1950-es években a pszicholingvisztika a kommunikáció kódolási folyamatait akarta tanulmányozni, az új program a nyelvi rendszer „mentális reprezentációjának”, pszichikus leképeződésének kutatása lesz. Roger Brown így jellemzi nyelvtudomány és pszichológia „egymásra találását”: „Hosszú ideig tartott, míg a pszichológusok észrevették, hogy a nyelvész valamit ért azon, mikor azt mondja: *A nyelv rendszer*. Egyszerűen azt érti, hogy mikor valaki ismer egy nyelvet, akkor egy szabályhalmazt ismer: fonológiai, morfológiai, referenciális és szintaktikai szabályokat. Ezek a szabályok végtelen számú megnyilatkozást képesek generálni. Egy nyelv megtanulása több mint egyes mondatok elismétlése. Az egyes mondatokból elvonjuk az azokat irányító szabályhalmazt; ennek bizonyítéka, hogy új, sosem hallott és sosem ismételt dolgokat tudunk mondani, melyek mégis megfelelnek a szabályoknak, s érthetők az olyan emberek számára, akik ismerik a szabályokat. A legfontosabb dolog, amit a pszichológia a nyelvészettől nyerhet, az, hogy a viselkedés magában foglalja az új, de megfelelő választ” (Brown, 1958, XI.)

¹ A dolgozat egy hosszabb, a pszicholingvisztika történetével foglalkozó tanulmány része. A szerzőt munkájában az OTKA Tudományos Iskola pályázata (TS 049840).

A tanulmány második része a következő számban olvasható.

Chomsky és a modern pszicholingvisztika kialakulása

Ebben a kibontakozásban volt kitüntetett szerepe Noam Chomsky nyelvészeti modelljének, intellektuális forradalmának és sajátos értelmiségi hozzáállásának. Chomsky fél évszázad alatt többször és több formában megfogalmazott elmélete igen előtérben áll a pszichológiai gondolkodásban, miközben abban az értelemben is vitatott szerző, hogy sokszor hatásának átütő jellegét is megkérdőjelezzük, mint a VITATOTT KÉRDÉSEK keretes rész mutatja.

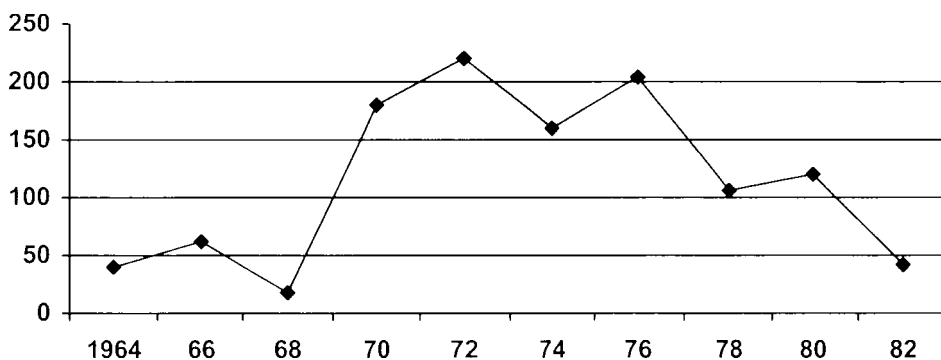
VITATOTT KÉRDÉSEK

Varsóban nem volt tűz? Chomsky jelentősége a pszicholingvisztikában

Chomsky jelentőségét s ezzel az egész nyelvészet alapú pszicholingvisztika diadalútját sokszor megkérdőjelezzük. Nemcsak a kezdetekkor, hanem ma is. Ennek van egy tartalmi oldala: mint látni fogjuk, az 1980-as évektől a szemantikai és pragmatikai mozzanatok előtérbe kerülése mind a nyelvészetben, mind a nyelvfeldolgozásban hangsúlyeltolódásokat eredményez. Arthur Reber (1987) egy ekkor született értelmezésében azonban ezt úgy tekinti, mint bizonyítékot Chomsky hatásának efemer jellegére. Az 1. ábra mutatja statisztikai érvét: az 1980-as évek elejére lecsökken Chomsky jelenléte a természettudományos hivatkozásokban.

1. ábra

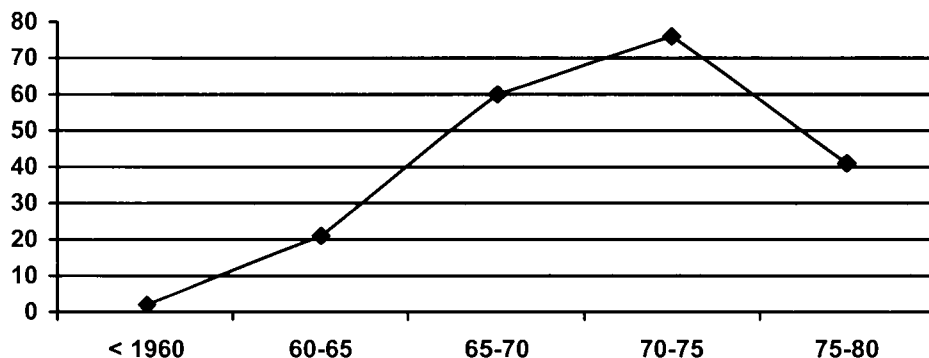
Chomsky-hivatkozások az SCI adatbázisban (Reber, 1987 nyomán)

A pszichológiai hivatkozások is alátámasztani látszanak ezt a képet: a felfutó népszerűség a nyolcvanas évekre lecsökken, mint a 2. ábra mutatja.

2. ábra

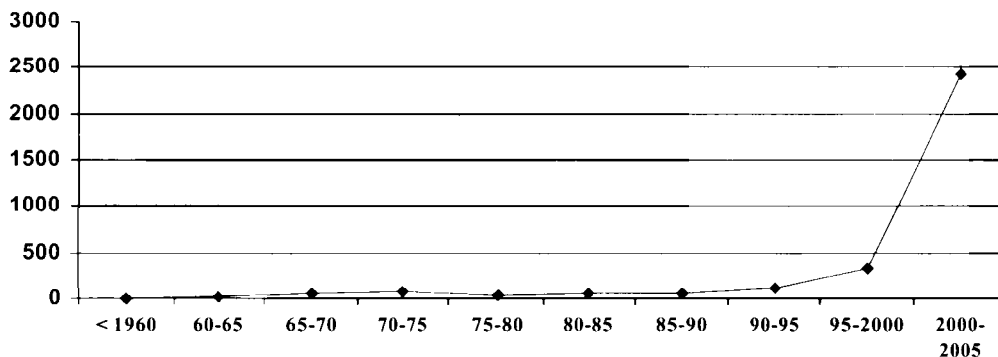
Chomsky-hivatkozások a PsychInf adatbázisban a Reber-vizsgálat időszakában

Csak hogy a következő két évtized újra előtérbe állította Chomskyt a pszichológiában is. Mint a 3. ábra mutatja, a pszichológia jelenlétben valóban volt egy bessz a nyolcvanas években, mára azonban Chomsky jelentősége a pszichológiában ismét felfutott.

3. ábra

Chomsky-hivatkozások a PsychInf adatbázisban 50 év során

Ezt a WEB-jelenlét is mutatja. 2008. november 2-án 6 890 000 internetes hely említi Chomskyt, ebből 30 600 magyar nyelven.

Chomsky jelentőségének tartalmi értékelése is tartalmaz negatív visszhangokat. A magyar közegben is megkérdőjeleződött Chomsky s tágabb eszmerendszerének jelentősége s valódi újító szerepe. Kálmán László (1996) meglehetősen kritikus ismertetése a *Mondattani szerkezetek* magyar kiadásáról mind Chomsky eredetiségét, mind nyelvmodelljének aktualitását megkérdőjelezte, amire Bródy Mihály (1996) válaszolt, hogy azután a BUKSZ 1996-os téli számában még egy vitafordulóra sor kerüljön közöttük. Eppen a szokatlanul élénk reakció mutatja, hogy Chomsky klasszikus munkája máig megőrizte aktualitását.

A magyar közegben is jelen van fordítások révén a kevésbé érzelmi, ugyanakkor intellektuális ellenhatás Chomskyra. Dennett (1998) Chomsky funkcionalizmusellenes nyelv-szemléletét s evolúciós kétarcúságát bírálja. Hogyan lehet valaki innátista s ugyanakkor a funkcionalista szelekciós modellek megkérdőjelezője: nem hókuszpókusz-e a Chomsky és Gould számára oly kedves exaptáció? Ez a kritika a Chomsky jelenlétét újra megnövelő, s más kontextust teremtő Hauser-, Chomsky- és Finch- (2002) dolgozat megjelenése előttről származik. Tomasello (2002) pedig egy olyan nyelvelsajátítási modellt jelenít meg, amely igen vonzó alternatíva Chomsky követőivel szemben. Tomasello radikálisan eltér Chomsky felfogásától. Ez igaz az elsajátítás tartalmát illetően – mondattani szabályok helyett igei szigeteket, vonzatmintákat tanulna a gyermek, mind mechanizmusára nézve – a formai rendszer helyett a hangsúly a szándék tulajdonításon és értelmezésen van az elsajátításban. Paradox módon a mai magyar közegben ezzel mégis világosabbá teszi azt, hogy mi is a Chomsky-követők számára a tét.

2.1. A generatív nyelvtannak a pszichológiát és a pszicholingvisztikát alakító alapfogalmai

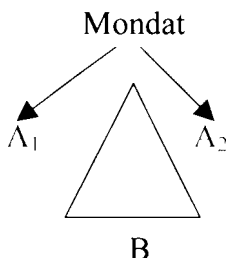
Chomsky több változatban megfogalmazott elképzeléseinek néhány közös vonását emelem ki először.

A NYELVTAN KREATIVITÁSA. Chomsky gondolatrendszere a nyelv és a nyelvtan új felfogásából indul ki. Ennek első jellemzője a nyelvtan önállósága, s ezen belül a mondattani forma középponti szerepe. A nyelvészet feladata nem egy meglevő anyag (korpusz) bármily kifinomult jellemzése, hanem a nyitott rendszerként felfogott nyelv potencialitásának megadása. A nyelvtan nem egyszerűen egy véges korpusz leírása (ezt nevezik Chomsky követői taxonimikus nyelvészetnek, még az információelmélettel gazdagított változatában is), hanem egy, a végtelenség felé nyitott elmélet. „Ny nyelv nyelvtana lényegében Ny elmélete [...] egy angol nyelvtan a megnyilatkozások (megfigyelések) véges korpuszán alapszik, és meghatározott nyelvtani szabályokat (törvényeket) tartalmaz, melyeket az angol sajátos fonémáit, összetevőit stb. (hipotétikus konstrukciók) felhasználva fogalmaz meg.” (Chomsky, 1957/1995, 57. o.)² A nyelv maga ennek megfelelően mondatok halmaza. „Ny nyelvtana ily módon egy olyan készülék lesz, amely Ny valamennyi, nyelvtanilag helyes sorozatát létrehozza, azaz generálja, de nem generál egyetlen nyelvtanilag helytelent sem”. (uo, 15.) A generálás e fogalom matematikai eredetének megfelelően lényegileg azt jelenti, hogy véges nyelvtani szabálysor alkalmazásával a nyelv minden mondatához szerkezet rendelhető, ebben az értelemben levezethető, ugyanúgy, ahogy a matematika egyes fejezeteinek tételei levezethetők az axiómákból.

2 A *Syntactic structures* és a *Language and mind* c. Chomsky-műveket az 1995-ös magyar fordításból idézem, a történeti utalás érdekében 1957/1995 évszám formával. A szövegeket Zólyomi Gábor fordította.

AZ EMBERI NYELV KÜLÖNLEGES VONÁSA A REKURZIVITÁS, mint Chomsky 50 év múlva is kiemeli majd (Hauser, Chomsky és Finch, 2002). Ennek informális lényege, hogy egy szerkezet ugyanolyan szerveződésű szerkezetet foglalhat magában.

A₁ B A₂
A fiú , aki alszik, felébredt

Máig is vitatott, pontosan milyen kritériumok szerint rekurzív a természetes nyelv. A viselkedéses kutatásban azonban mindenképpen ez indokolja majd a megszakított szerkezetek (*A tegnap, tudod, a Ferieknél meglátott kutya elszaladt*) s az önbeágyazás (*A katoná, akit a rendőr molesztál, leszidta a tűzoltót*) iránti érdeklődést.

AZ EMBERRE SAJÁTOSAN JELLEMZŐ BIOLÓGIAI RENDSZER A NYELV, melynek kibontakozása nem tanulás, hanem veleszületett szerveződések kifejlése (innátizmus). Biológiai rendszer, ugyanakkor az evolúcióban váratlan, nem funkcionális, szokásos adaptációs megfontolásokkal nem magyarázható, az állatvilágtól minket elválasztó emberspecifikus rendszer. Biológiájában sajátos, más megismerési rendszerekkel nem mutat affinitást, evolúciós és biológiai kibontakozásában az exaptációs, mellékes mozzanatoknak volt döntő szerepe. Az egyéni életútban pedig a nyelvelsajátítás alapkérdése ennek az absztrakt szabályrendszernek a kialakulása. Ennek magyarázatára a behaviorista tanulásemelvények elvei nem elégségesek. Chomsky és követői az évtizedek során az alábbi elveket sorolják fel a gazdagon felvértezett, innátista nyelvelsajátítási folyamat tételezése mellett.

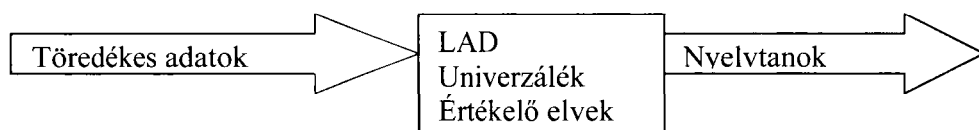
- A. *A nyelvelsajátítás egyetemes szekvenciákat követ.*
- B. *A nyelvelsajátítás rendkívül gyors.*
- C. *A nyelvelsajátítás a biológiából ismert kritikus periódus menetét mutat, 5–11 éves korig könnyű és sérülésnél könnyen restitválódik (Lenneberg, 1967).*
- D. *A gyermek igen nagy fokig rontott nyelvi anyagot hall a környezetből, mégis megkonstruálja a nyelvtant.*
- E. *Kicsi a környezet közvetlen jutalmazó-büntető, illetve utánzásos modelljének hatása.*

Chomsky nagy hatású nyelvelsajátítási felfogása egy sajátos fejlődési paradoxonból indul ki. Az alapvető probléma Chomsky (1959) számára az ingerszegénység elvében fogalmazódik meg. Hogyan lehetséges az, hogy a környezetből származó szerény és töredékes tapasztalatok alapján a gyermek olyan nyelvtant alakít ki, amely lehetőségeiben

korlátlan, s végtelen számú mondatot képes létrehozni és szerkezettel ellátni. A generatív nyelvtan didaktikus megfogalmazásaiban meglehetősen apodiktikusan oldja fel a paradoxont, mikor azt mondja, hogy éppen ezért kell feltételeznünk a gyermek fejében az egyetemes nyelvtan vagy nyelvtanalkotó szerveződés meglétét (Chomsky, 1995, polemikus áttekintésre lásd Pinker, 1999). A 4. ábra mutatja a nyelvelsajátítás elképzelt menetét. A LAD, Language Acquisition Device, a nyelvelsajátító szerkezet Chomsky s követőinek elképzelése szerint kétféle biológiai felvértezéssel segíti a gyermek feladatát. Egyetemes nyelvi elveket s jegyeket, nyelvi univerzálékat tartalmaz, illetve adatértékelő eljárásokat, melyek segítségével a rendszer eldönti, hogy elég adekvát-e nyelvtana az adatokkal.

4. ábra

A nyelvelsajátítás mint biológiai előkészítő rendszerek (LAD) irányította folyamat

Ez a felfogás apodiktikus és önmagában igazolatlan, amikor magyarázó elvnek tekint olyasmit, ami éppen megmagyarázandó lenne. Az indukciós paradoxonból a generatív felfogás képviselői egy naturalisztikus érvelés segítségével szeretnének kilábalni. Éppen ez az, aminek köszönhetően a generatív nyelvtan lehetőségeiben nem konzervatív és magába zárt elmélet. Évtizedekkel a nevezetes Skinner bírálata (Chomsky, 1959) után ma már módunk van arra, hogy keressük ennek a misztikus LAD-nak a valóban természeti eredetét. Többnyire jóval kevésbé specifikált dolgokra jutunk, mint Chomsky eredetileg vélte, olyan dolgokra, mint a különleges figyelem a beszélőpartnerek arcára, a hangok és a látott tárgyak összekapcsolására és így tovább (Karmiloff-Smith, 1996, MacWhinney, 1999). Mára már tisztábban látjuk, hogy az innátizmushoz való fordulásban benne rejtett kétféle lehetséges értelmezés. Az egyik értelmezés, s Chomsky klasszikusan maga erre hajlik (Chomsky, 1974), az innátizmust valamiféle isteni sugallatnak tekinti, valami olyan adománynak, amely megkérdőjelezhetetlen. Szavakban természetesen evolúciós adomány lenne ez, de amikor a generatív nyelvtan közel fél évszázadon át radikálisan elválasztotta az emberi nyelvet az állati közlési rendszerektől, ezzel világossá vált, hogy ez a genetikai háttér valójában adomány, valami olyan dolog, ami elválaszt minket a többi élőlénytől. A mai evolúciós pszichológia és gondolkodásmód, együtt a biológiai ihletésű gyermeknyelv-kutatással a másik értelmezést választja. Az innátista gondolatmenetben naturalista kezdeményt lát, egy olyan kutatási programot, amely majd feltárja a nyelv mögött rejlő sajátos fajspecifikus rendszert, azt, hogy valóban mint innát a nyelvből, nem a nyelvészet, hanem a gyermek vizsgálata fogja eldönteni.

A nyelvészetben olyan nagy karriert befutott innátizmus értelmezhető tehát a dogmatikus racionalizmusnak megfelelően, mint Chomskynál, vagy pedig az evolúciós na-

turalizmus kutatási programjaként, mint a 20. század végére kibontakozó fejlődési pszicholingvisztikában.

Mindennek a hatvanas évek vitáitól kezdve sajátos antropológiai mondandója is van. „A velünk született determináció Chomsky felfogásában nem az emberek közötti különbségek kulcsa, hanem az emberi faj azonosságáé. Ha gondolkodásunk teljességgel a környezet terméke lenne, – ki lennénk szolgáltatva a környezet esetlegességeinek, nem lennénk szabadok. A szabadság kulcsa éppen az, hogy vannak gondolatvilágunknak tapasztalatfüggetlen elemei is. Ezek azonban nem sztereotíp viselkedéseket határoznak meg, mert a biológiai rendszerként felfogott nyelv legfontosabb vonása az, hogy nyitott rendszer. Egy, a priori meghatározott nyelvtan születik velünk, de ennek tartalma éppen a korlátlanság, az, hogy végtelen számú gondolatot tud kifejezni, mondatot képes létrehozni. A nyelv nem a kifejezés akadálya és korlátja, hanem éppen az ember korlátlan szabad fejlődésének legfőbb biztosítója” (Pléh, 2003a).

A NYELVTAN FORMAI KÖZPONTÚ ÉS FORMAI SZERVEZŐDÉSŰ. Ugyanúgy, ahogy a tudományelméletben Carnap és a Bécsi Kör számára vannak formális, szintaktikai szabályok, ugyanígy igaz ez minden beszélőre is. Chomsky nyelvelméletének mindegyik változatában provokatívan középpontban áll a formális mondat. A nyelvtanszerűség független mind a gyakoriságtól, mind az értelmességtől. A híres példamondat: *Szintelen zöld eszmék dühödten alszanak.* Ez a mondat Chomsky számára azt illusztrálja, hogy az önmagában értelmetlen mondat is követheti a nyelvtani szabályokat, grammatikailag elfogadható. A generatív vállalkozás későbbi történetében ez lesz a kiindulópontja a moduláris felfogásnak. Ennek „nagy modularitás” elképzelése szerint a nyelv független a többi megismerési folyamatától, a „kis modularitás” felfogás szerint pedig a nyelvtan egyes tényezői, a hangtan, a mondat, a jelentéstan függetlenek egymástól.

2.2. A nyelvtan pszichológiai realitása

A nyelvtan szabályokkal és struktúrákkal dolgozik. Ez utóbbiak valahogyan részei az egyes beszélők a nyelvről alkotott reprezentációjának.

Chomsky közismert nézete az, hogy a „nyelvészet nem más, mint a pszichológiának [...] a részterülete” (Chomsky, 1968/1995, 170.). Ez az elvont szintű állítás a pszichológusok új nemzedéke számára programnyitás abban, hogy a nyelvész leírta struktúrák és szabályok használatát és kialakulását kutassák. Chomsky általános tételei a nyelvészet „pszichológiai” voltáról egyenesen inspirálták a pszichológusokat, hogy saját módszereikkel próbálják megközelíteni a grammatika pszichológiájának kérdését.

A nyelvtan mint „pszichológiailag reális” elmélet a kísérleti pszichológus számára feltételezi, hogy a nyelvtani leírás egyes jellemzőit kiragadva ezek független kísérleti változóvá tehetők, s hatásuk kísérletileg igazolandó, így fordítva le empirikus tézissé a nyelvtan pszichológiai realitásának tételét. Erre lehetőséget nyújt az, hogy Chomsky már első munkáiban kiemeli a beszédtevékenység és a nyelvtaníró munkája közti analógiát. „Egy nyelv valamennyi nyelvtana a megfigyelt megnyilatkozások véges, és bizonyos fókig esetleges korpuszának tulajdonságait vetíti rá a nyelvtanilag helyes megnyilatkozá-

sok (feltehetően végtelen) halmazára. E tekintetben a nyelvtan a beszélő viselkedésének tükörképe, aki a nyelvvel kapcsolatos esetleges és véges tapasztalatok alapján végtelen számú új mondatot képes létrehozni és megérteni.” (Chomsky, 1957/1995, 17. o.)

Az évtizedek során, 1960-tól 2000-ig számos változatban fogalmazódott meg a generatív nyelvtan elindította nyelvészeti-nyelvtani ihletés a pszichológiában. Lényegi változatait az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A Chomsky-hatás szakaszai a pszicholingvisztikában

Szakasz	Nyelvészeti alaplmu	Alapelv	Külső hatás	Kísérleti pszicholingvisztika	Módszer	Gyermeknyelvi értelmezés
Magmon-datos	Szintaktikai szerkezetek	Magmondat és transzformáció	Lashley, Miller	Transzformációk realitása	Utólagos, off line	Elsajátítási paradoxonok, elméletszerű nyelvtanépítés
Standard modell	Aspects of a theory of syntax	Összetevők, szintaxis közepén Felszíni és mélyszerkezet Egyre több szabály	Kognitív pszichológia reprezentáció felfogása	Szerkezetek realitása	Több on line mutató	Nyelvtanépítés és korpusz elemzés, kísérleti eljárások
GB	Government and binding	Paraméterek és univerzálék	Kognitív tudomány komputációs elméletei	Paraméter-beállítás Moduláris feldolgozás Az elemzés elméletei	Egyre finomabb mutatók	Paraméterbeállítás a fejlődésben Csizmahúzás: kognitív gyorsítók
Minimalizmus	Minimalist theory	Kevés szabály, korlátozások	Illeszkedés a nagy kognitív rendszerekhez	Néhány mondatnani alapelv	Több neurobiológia	

Már a kezdettől, a pszichológiai realitás elvének bevezetésétől kezdve megvolt az a máig tartó ambivalencia, hogy a nyelvészeti modell, a transzformációs nyelvtan szó szerint értelmezhető-e a megértés (vagy adott esetben a beszédprodukción) modelljeként, vagy pedig csak valamiféle kíváncsiságszisztem leírása, mely paramétereket ad arra, mit kell kielégítenie egy működő modellnek. Chomsky maga is kétértelmű e kérdésekben, George Millerrel írt dolgozatainak (Miller és Chomsky, 1963) végkicsengése azonban az, hogy egy működő megértési modellnek tartalmaznia kell egy transzformációs nyelvtant. Ez a vita, hogy vajon feltételrendszer-e a grammatika vagy valódi mechanizmus leírása, évtizedekig jelen van a kísérleti pszicholingvisztikában. Mindenesetre a hatvanas években kisszámú, mára óriási mennyiségű empirikus munka elméleti kereteire a következők a jellemzők, néhány általános s továbbra is megmaradó elven (pl. a mondat középponti szerepén) túlmenően:

(a) *Központi fogalmuk a szabály, s a szabály pszichológiai realitásának igazolási igénye vezeti őket.*

(b) Mivel vezérelvük, kutatási ötleteik forrása a nyelvészet, *nem igazán törek-szenek arra, hogy explicit pszichológiai modellt alkossanak valamilyen, a nyelvvel kapcsolatos emberi tevékenységről, a mi esetünkben pl. a megértésről.* Nem az az igazán fontos számukra, hogyan működnek fejünkben például a transzformációk, hanem hogy létük igazolható legyen. Ez az igazolás ebben a korban módszertanilag teljesen szedett-vedett. Történhet akár mondatátalakítási feladatokban, akár listatanulási hibázások elemzésével, akár felidézési hibákat tanulmányozva.

(c) *Gondolkodásmódjukat a nyelvelméletből átvett dichotómiák befolyásolják.* Sokak számára ez átvételt jelent, mások azonban, a pszicholingvisták táborának szélesedésével egyre többen, megkérdőjelezzik a kettősségek érvényét. Íme egy lista az 1960 és 2000 között a pszicholingvisztikában is sajátos pályát befutott dichotómiákról, rövid jellemzésével a vitapontoknak! Ezekről hasonló bemutatást ad Zemplén Gábor és Gervain Judit (2008) is.

2.2.1 Kulcs dichotómiák a generatív nyelvtan pszicholingvisztikai értelmezésében

Kompetencia – performancia

A grammatika tehát a generatív felfogásban nem egyszerűen a nyelvi adatokra vonatkozó elmélet, hanem a beszélő implicit nyelvismeretének, kompetenciájának a modellje. Bár a grammatika nem azonos a kompetenciával, a kettő között csak „reprezentációs” különbség van, a nyelvész által írt grammatika a beszélő nyelvtudását írja le, mely maga is grammatika. A „grammatika” kifejezés e felfogásban kettős értelmű. Egyrészt azt a szabályrendszert, naiv „elméletet” jelöli, melyet a beszélő a rendelkezésére álló korlátozott anyag alapján elvont a nyelvből, másrészt a nyelvész modelljét erről a mentális grammatikáról (Chomsky, 1967, 439. l. lábjegyzet).

A nyelv használatát, a performanciát ezen az implicit nyelvismereten kívül számos egyéb tényező befolyásolja. Chomsky állandóan visszatérő álláspontja szerint azonban a performanciára vonatkozó modelljeinknek valahogyan tartalmazniuk kell a generatív grammatikát. „A nyelvhasználat ésszerű modellje alapvető komponensként tartalmazni fogja a generatív nyelvtant, mely a beszélő-hallgató nyelvismeretét fejezi ki.” (Chomsky, 1959, 9. o.). Maga a rejtett tudás és a naiv elmélet hatalmas pályát fut be. Ebből lesz a naiv tudatelmélet felfogása, vagy a kategóriafejlődés elméletének irányította felfogása.

Ugyanakkor a pszicholingvisztikában magában a „szunnyadó elmélet” koncepció számos paradoxon kiindulópontja. Miközben a nyelvészet célja a nyelvhasználók rejtett tudásának jellemzése, s eben az értelmében maga a nyelvészet is a pszichológia része, ez a vállalkozás egy tudást jellemez, s nem egy mechanizmust, nem eljárásrendszert ír le. Ezzel állna szemben a tényleges nyelvhasználó viselkedés, a megértés és a produkció folyamata, amelyet számos, a megvalósító rendszerből fakadó korlátozottság jellemez.

A performancia Chomsky korai munkáinak beállításában főleg mint a kompetencia nyújtotta lehetőségeket korlátozó tényezők problémája érdekes. Az emlékezet korlátai, a figyelem ingadozásai stb. megakadályozzák, hogy a grammatika alapján lehetséges egyes mondatok megvalósuljanak (Miller és Chomsky, 1963 és Chomsky, 1965). Ebből fakad egy sajátos szociolingvisztikai gond. Az a látszat keletkezik, mintha a tényleges emberi tevékenység szegényesebb lenne az azt irányító szabályrendszerhez képest, korlátozná annak megvalósulását. A valóságban épp fordított a helyzet – a szabályrendszer szabhatókat a tevékenységnek. E korlátozó álláspont legvilágosabb bírálatát a nyelv szociális oldala felől adta meg Del Hymes, mikor Chomsky felfogását „édenkerti” szemléletként jellemezi, mely „Azt sugallja, hogy az ember az eszményi, veleszületett erő jellegű kompetenciára és a tökéletes beszélőt-hallgatót a gyarló világba kutasztó, a tiltott alma megévésére hasonlító nyomasztó szükségre, a performanciára osztható fel” (Hymes, 1978, 336.). Hymes és más társas nyelvészek pozitív programot is adnak: a száraz nyelvi kompetencia helyett kommunikatív kompetenciáról kezdenek el beszélni. A nyelvre vonatkozó tudásunk része az is, hogy hol, kinek, hogyan, miről beszélünk.

Ezt a nyelv mint reprezentáció s a nyelv mint kommunikáció dilemmát Chomsky (1986) később úgy oldja fel, hogy megkülönböztet egy belső folyamatokkal foglalkozó I, internális nyelvet és nyelvészetet, mely az önmagában tekintett grammatika, amit egy E, externális nyelv és nyelvészet vesz körül, mely a nyelv társas, kommunikációs beágyazását s használatát tükrözi. A pszichológus számára a mentális realitás elve az I nyelvre igaz. E tekintetben a belső nyelvészet része a pszicholingvisztika is.

A tényleges kísérleti pszicholingvisztika fejlődése hamar feloldotta ezt a dilemmát. Megjelentek azok a felfogások, amelyek három szintről beszélnek (Bever, 1980), összhangban az 1970-es évek optimista komputációs megismerési modelljeivel, David Marr (1982) felfogásával, mely komputációs, az algoritmikus és az implementációs, megvalósítási szinteket különíti el. Marr szerint *a kulcs a komputációs szint, ez a lefedendő biológiai terület elvont jellemzése olyan vállalkozás, mint a nyelvre nézve a nyelvészet* (Marr, 1982, Kovács, 1991). A nyelvészetben ez a hármasság így néz ki:

A. Kompetencia – a nyelvész leírta nyelvtan **Komputációs modell.**

B. Elvont performancia modell – a beszélő mentális nyelvtana. **Algoritmus.**

C. Performancia mechanizmus – pl. megértési stratégiák. **Implementáció.**

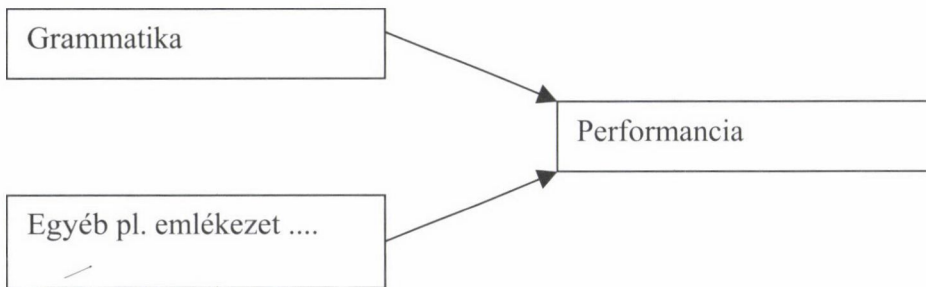
Az 1965 és 2000 közötti évtizedek során az egész kompetencia-performancia megkülönböztetés a pszicholingvisztikában fokozatosan átalakult s jelentősége elenyészett. Az első években a kísérleti kutatások ugyanis arra törekedtek, hogy illusztrálják a nyelvtant, nem érdekelte őket, hogy mindez hogyan valósul meg. Eközben a köznap nyelvvel szemben világosan kiemelik, hogy miközben a mentális rendszer mintegy magában foglalja a nyelvtant, azért a **generálás és a produkálás** modelljei nem azonosak. A nyelvtan a kereteket adja meg a teljesítményhez, nem magát a mondatalkotást jellemzi. Ezeket a fogalmi elhatárolódásokat követi az az értelmezés, amely az alapvető performancia mechanizmusok, például a megértés modellálására törekszik, s például a mondat szerkezeti hozzárendelés eljárásai, az elemző algoritmusok érdeklik, hogy eközben az egész adott

performanciáról átfogó, látszólag működő modelleket dolgozzon ki. A mai kor még tovább megy. A Ryle (1999) megfogalmazta TUDNI MIT és TUDNI HOGYAN elkülönítést értelmezzük újra a nyelvre. Megnyílik a lehetőség arra, hogy például a látórendszer cselekvéses és tudás központú magasabb szintjeinek elkülönítését (l. erről Kovács, 2003) követve a nyelvtan pszichológiai realitásának elvét a szabály fogalom sajátos értelmezései révén úgy jelenítsük meg, mint egy eljárási, TUDNI HOGYAN jellegű tudást, miként azt például Ullman (2001, *Ullman és mtsai*, 1999) javasolja. S ebben a keretben a nyelvész nyelvtana mint egy sajátos metanyelvi rendszer értelmeződik, mint explicit, TUDNI MIT szerveződésű tudás a TUDNI HOGYANRÓL. Az 5. ábra mutatja ezeket az átalakulásokat.

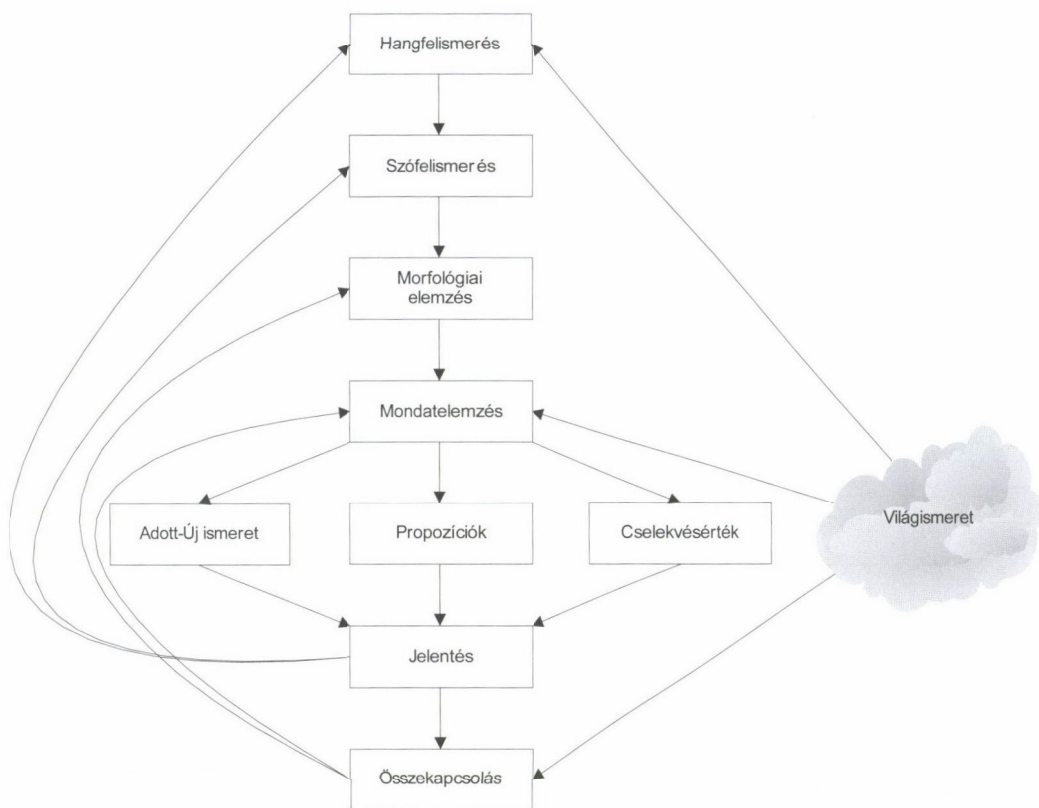
5. ábra

A kompetencia-performancia elkülönítés sorsa.

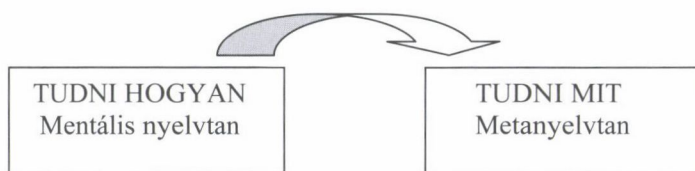
A. A korlátozó felfogás

B. A megértési folyamat modellje

C. A nyelvtani eljárás + metakogníció modellje

Grammatikalitás – elfogadhatóság

A nyelvészeti mentalizmus és kreativitás eszme egyik alapgondolata metanyelvi. A beszélők képesek eldönteni, hogy egy tetszés szerinti szósor része-e a nyelvnek. Mentális nyelvtanuknak éppen ez a legfőbb bizonyossága. A tüzetesebb elemzés azonban világossá tette, hogy egyrészt ez a képességük nem minden vagy semmi jellegű, a nyelvtanszerűségnek, grammatikalitásnak fokozatai vannak, mint az (1) példa mutatja.

(1) a. *A fiú sört iszik a kertben.*

(1) b. *A fiú sört megitta a kertben.*

(1) c. *A fiú sört isznak a kertben.*

(1) d. *A fiú sört iszik a kertről.*

Másrészt az is kiderült, hogy a laikus beszélők ítéleteit „tartalmi tényezők”, így a mondat jelölte tényállás elképzelhetősége és pragmatikai kézenfekvő volta is befolyásolja, mint a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

Tartalmilag és nyelvtanilag kérdéses mondatok, Pléh, Ivády és Nagy (2001) munkájából

	Nyelvtanilag helyes	Nyelvtanilag hibás
Tartalmilag helyes	A macskának van bajusza.	A macskának van bajusza.
Tartalmilag hibás	A macskának van szárnya.	A macskának van szárnya.

Kis mértékben ugyan, de a tartalmi hatások is befolyásolják a mondatok elfogadhatóságának megítélését, s az ítéleteket a megítélési helyzet is alakítja. Ilyen megfigyelések alapján vált nyilvánvalóvá, hogy miközben az elméleti kategória a grammatikalitás a naiv beszélők megítélésére alapoz, a valóságban a beszélők megítéléseiket egy tartalomtól s kontextustól függő módon teszik, ezért érdemes megkülönböztetni az elvont grammatikalitást az elfogadhatóságtól.

Ez érinti a nyelvi rendszer változásának és a változás kreatív jellegének kérdését is. A „szabály irányította” és a „szabályokat változtató” kreativitás merev elkülönítése – láttuk, hogy maga a kettősség már a Stern házaspár okfejtésében is megjelent – nem mindenben termékeny gondolat. Chomsky csak a „szabály irányította” kreativitást tartja a grammatikai elmélet számára döntő problémának. A generatív nyelvészetet a nyelvi kreativitásban lévő különbségek, a nyelv hétköznapi értelemben véve is „kreatív” használata (pl. művészi nyelv) nem érdekli elsődlegesen, mivel képviselői úgy értelmezik, hogy ez a nyelv használatával kapcsolatos performancia-probléma, s így nem a grammatikai elméletre tartozik. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű – lehetséges, hogy a kétféle nyelvi kreativitás merev elválasztása nem egészen jogos. Lehet, hogy maguk a nyelvtani szabályok (legalábbis, ha azokat Chomsky gondolatmenetének megfelelően a beszélő képességeit, kompetenciáját leíró szabályoknak tartjuk) nem olyan merevek és egyértelműek, mint azt a nyelvészeti modell sugallja, s a „szabályváltoztató” kreativitás lehetősége magában a kompetenciában adott, s nem pusztán performancia-kérdés.

A generatív nyelvtan által előtérbe állított mentalizmus egyik jelentése a nyelvi intuíció átható erejében való hit volt, bár ezt Chomsky már 1968-ban maga megkérdőjelezte. A hívők szerint a nyelvnek nemcsak létezik a belső valósága, hanem ehhez közvetlenül is hozzá tudunk férni. A nyelvi intuíció különböztet meg minket egy pusztá mondatgyártó

gépezettől. Állandóan képesek volnánk új, eddig soha nem hallott mondatokról eldönteni, hogy azok helyesek-e vagy sem és így tovább. Ráadásul ebben az eredeti doktrína szerint pusztán a nyelvi forma irányítaná és valójában minden egyes szerkezetnél egyenként tisztázta s biztos ítéletünk lenne, mely két értelemben is kontextusfüggetlen: nem befolyásolják más mondatok, s nem függ attól, milyen tárgyi helyzetre vonatkozik.

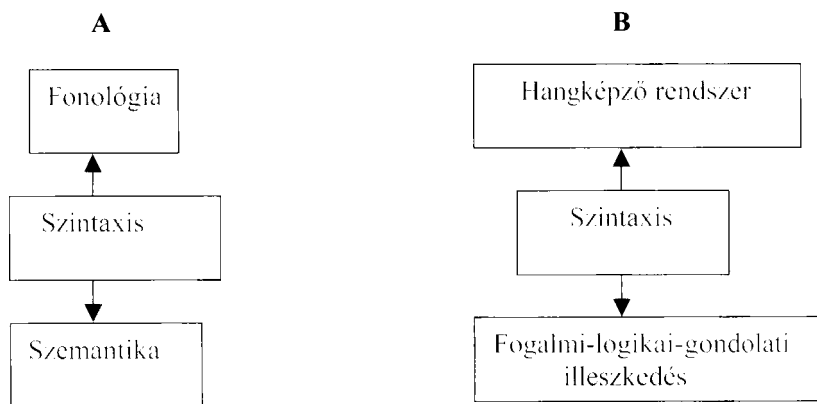
A nyelvészeti elemzés Chomskyt követően meglehetősen széles körben használja is az intuíción, anélkül azonban, hogy tisztázta volna ennek pontos elméletét. Chomsky egy provokatív című dolgozatában – *A nyelv és a tudattalan tudás* – világosan vázolta, hogy a nyelvészet is átlátja ezt a paradoxont: „Tökéletes tudásunk az általunk beszélt nyelvről nem biztosít számunkra hozzáférést ezekhez az elvekhez; nem is remélhetjük, hogy introspekció vagy reflexió segítségével mintegy >belülről< meghatározhatjuk őket” (Chomsky, 1980, 231. lap). A lokálisnak tűnő intuíció valójában nem áttetsző módon mindig sokkal bonyolultabb szerkezeti összefüggésekre alapozva dönti el egyes szerkezetekről, hogy azok elfogadhatók-e vagy sem. A nyelvészeti elemzés kiindulópontjának az egyes mondatokra vonatkozó intuitív ítélet tűnik, a valóságban azonban intuíciónk saját maga számára nem áttekinthető, nem transzparens módon mindig újabb és újabb szerkezeteket von be a mérlegelésbe. Az intuíció az egyes szerkezetek belső összevetésének függvénye.

Forma – jelentés és felszíni – mélyszerkezet

A generatív nyelvészet fő vonalának alakulásában mindig a mondatban játszott központi szerepet. A mondatban tekinthető a nyelvi kreativitás kulcsának. Ehhez képest a nyelvtan többi összetevői nem kreatívak, csak értelmező jellegűek, illetve a többi kognitív rendszer, a gondolkodás és a hangképzés–észlelés értelmező felületei. A 6. ábra mutatja a kétféle megoldást. A lényeges eltérés az, hogy míg a „standard elmélet” a nyelven belül foglalkozik komponensek viszonyával, addig a minimalista program a nyelvi rendszer és egy bemeneti és kimeneti kognitív rendszer viszonyával foglalkozik.

6. ábra

A mondatban központi szerepe a standard elméletben a nyelvi összetevők között (A) és a nyelv és a hang fiziológiai és a gondolati világ között a minimalista felfogásban (B)

Chomsky a mostani elképzelést igen világosan megfogalmazza: „Manapság úgy mondanánk, hogy a nyelv által generált kifejezéseknek kétféle határfelületi (interfész-) feltételt kell kielégíteniük: az érzékelési-mozgási (szenzomotoros) rendszer és – az emberi intellektuális minőséghez és a különféle beszédaktusokhoz hozzájáruló – fogalmi-szándékbeli (konceptuális-intencionális) rendszer által ráróttakat” (Chomsky, 2004, 1364).

Ezen a felfogáson belül egy sajátos, kezdetben a pszicholingvisták számára is fontos kérdés a *felszíni és mélyszerkezet elkülönítése*. Chomsky érvelésében a két szerkezet elválasztásában fontos érv a kétértelműség. Ennek hatására a pszicholingvisták is a (2)-höz hasonló mondatok értelmezését és annak kontextuális meghatározóit kezdik vizsgálni, mely, mint a példa is mutatja, kétféle mélyszerkezetre lenne visszavezethető.

(2) *Nem helyeslem a misszionáriusok főzését.*

A: Nem helyeslem

Valaki főzi a misszionáriusokat.

B: Nem helyeslem

A misszionáriusok főznek valamit.

Az 1980-as évektől ez a kérdés sajátosan átalakult. Világossá vált, hogy viselkedési értelemben maga a felszíni szerkezet is műveletek terméke, s ilyen értelemben ez is absztrakció. Viselkedési szempontból az is értelmezendő, hogy *egyáltalán* hogyan lesz szerkezete egy mondatnak. Másrészt a felszíni és mélyszerkezet elkülönítésében kulcskérdés felszíni és mélyszerkezet eltérítése, a mondattani kétértelműség (a 2-nek egy felszíni s két mélyszerkezete lenne) átadja a helyét egy tágabb kérdésnek. Vajon a formai feldolgozás mindig automatikusan kezeli-e a kétértelműségeket, mindig minden jelentést aktiválunk-e? A moduláris feldolgozás doktrínájának megfelelően vajon (3) esetén is megjelenik-e valamilyen automatizmusban a *dob* két lehetséges értelmezése, még akkor is, ha a kontextus ezt egyértelműsítenié, hiszen a mondatban kell egy ige (Gergely és Pléh, 1994, 1995).

(3) *Feri mindig bal kézzel DOB.*

Szabály és struktúra

Chomsky már a *Mondattani szerkezetekben* felvetette, hogy az általa javasolt transzformációs grammatikai modellel a mondatmegértés folyamatának magyarázatára is releváns: „...egy mondat megértéséhez ismernünk kell a magmondatokat, amelyekből a mondat létrejött..., minden egyes ilyen elemi alkotórész összetevős szerkezetét, valamint a transzformációs történetét annak, ahogy az adott mondat kialakul ezekből a magmondatokból” (Chomsky, 1957/1995, 105.).

Chomsky tehát nemcsak potenciális, a pszichológus átértelmező munkáját feltételező, hanem közvetlen implikációkat is megfogalmaz a pszichológus számára. Megengedi azt a felfogást, hogy a grammatika mint a nyelvi adatokra vonatkozó elmélet egyben a beszélő „elmélete”, konstrukciója is nyelvről, illetve hogy a generatív nyelvtan szabályai hagyományos nyelvpszichológiai kérdések (pl. a megértés) magyarázatában is felhasználhatók. Ez a felfogás lényeges szempontból különbözik a nyelvtan pszichológiai realitásának „kognitivisták” értelmezésétől – ott ugyanis az elsődleges kiinduló tény az, hogy a nyelvtan a kompetencia, a nyelvre vonatkozó ismeret formájában valahogy benne van a „fejben”, s az a megoldandó kérdés, hogy hogyan játszik szerepet, hogyan „használdik” ez az önálló létre szert tett grammatika a nyelvi tevékenységben, a performanciában.

A „pszichológiai realitás” kísérleti pszicholingvisztikai kutatásában több egymást nagyjából követő elképzelés különíthető el. Az első szakaszban a „kognitivisták pszichonyelvészek” közvetlenül a nyelvtani szabályok, közelebből a generatív nyelvtanban döntő szerepet játszó transzformációk pszichológiai realitását keresték. Ez a program Noam Chomsky és George Miller néhány korai munkájához kapcsolódik (Chomsky és Miller, 1958, Chomsky és Miller, 1963, de különösen Miller és Chomsky, 1963). Lényege az a feltevés, hogy a nyelvészek leírt nyelvtani szabályok a mentális élet közvetlen valóságát fejezik ki.

George Miller (1962, 174) egyik programmatikus munkája tézisszerűen mutatta ezt a hitet. „A mondat pszichológiájának vizsgálatakor a produktivitás kérdése kikerülhetetlen. Az angol nyelvben a szavak különböző nyelvtani kombinációival produkálható mondatok száma korlátlan, ami azt jelenti, hogy az angol nyelv nem írható le egyszerűen összes grammatikailag helyes mondatainak felsorolásával. Ez annyit jelent, hogy az angol mondatokat azokkal a szabályokkal kell jellemeznünk, melyek generálni képesek őket.”

A megértés során pedig a nyelvtani szabályokat alkalmazzuk, mintegy megfordítva, de ugyanakkor sorrendezett módon. A nyelvtan e felfogásban áttetszően jelenik meg a teljesítmény meghatározásában, maga a nyelvtan felhasználása pedig szériális, sorrendezett s elemenkénti (szabályonkénti). Az áttetszőség itt az jelenti, hogy feltételezés szerint a mentális nyelvtan ugyanazokat a kategóriákat használja, mint a nyelvész nyelvtana.

A következő szakaszban a Chomsky második „standard” modelljében középpontba került szintaktikai felszíni és mélyszerkezet pszichológiai realitása vált a kutatások fő kérdésévé. Ez azzal a változással járt együtt, hogy felmerült: vajon a kísérletek eredményei a kompetencia vagy a performancia sajátosságait tükrözik-e. Az utóbbi merev elválasztás problémái vezettek azután el a generatív nyelvtanból kiinduló kísérleti pszicholingvisztikai kutatások harmadik szakaszához az 1980-as években. Erre a szakaszra, amellet, hogy megkérdőjelezzük az egyszerű kompetencia/performancia elválasztást, s egyes teljesítmények, a megértés, illetve a produkció modelljeit hivatottak létrehozni, az lesz a jellemző,

hogy a kutatás erősebben pszichológia központú, míg korábban a nyelvészet játszotta a központi szerepet. A kutatás céljává egyes nyelvtani fogalmak kísérleti igazolása helyett a nyelvi anyaggal kapcsolatos teljesítmények mögött álló *pszichológiai mechanizmusok* feltárása válik.

Az 1980-as évektől a szabályt illetően megjelent a nyelvtanközpontú felfogás egy nagy riválisa, a *konnekcionista elmélet*. Ennek döntő mozzanata, hogy világossá vált: minden megismerési teljesítményt, így a nyelvet is egy általános tanulógépezet, egy elméleti neurális hálózatbeállító rendszer működésének eredményeként értelmezi. Ekkortól világossá vált, hogy a pszicholingvisztikának a szabály versus struktúra belső vitákon túllépve újra kell értelmeznie szokás és szabály viszonyát a viselkedés és megismerés meghatározásban. Az ezzel kapcsolatos értelmezéseket mutatja a VITATOTT KÉRDÉSEK keretes rész.

VITATOTT KÉRDÉSEK

A szabály sorsa a pszicholingvisztikában (Pléh, 2000b, 2008 nyomán)

Az utóbbi 50 évben, mint a 3. táblázat összegzi, több szakasz jellemzi a szabály fogalom státusát.

3. táblázat

A szabály fogalmi változásai fél évszázad során

Szakasz jellemzői	Főbb tézisei a szabályról	Jellegzetes képviselői
1. A szabály győzelme a szokás felett: 1960–1970	Minden viselkedés szabályalapú: konstitutív és regulatív szabályok	generatív nyelvtan, etnometodológia
2. A mentalisztikus szabály irányít: 1965–1980	A nyelvi szabály a belső valóság ténye	Miller, Bever, Mehler, Fodor, Slobin
3. Asszociatív ellenlépések: 1980-tól, konnekcionizmus	Szabályok helyett gyakoriságok/ szokásrendszerek	Rumelhart, McClelland, Bates, MacWhinney
4. Kettős modellek: 1990-től	Szabályok és szokások is vannak, megvalósítják/kiegészítik egymást	Smolensky, A. Clark, Hernád I.
5. A disszociatív rendszerek vitái: 2000-től nyelvészetben. Egyre kevesebb szabály, megszorítások	Milyen tekintetben kettős a nyelvi rendszer: egy dolog két oldala, vagy két folyamat? A procedurális rendszerek előtérbe kerülnek a megoldásokban	Karmiloff-Smith, Lukács-Pléh, Kovács I., Ullmann
6. Kognitív lexikai sémák	Egyes lexikai elemekből indul a szerkezetépítés, pl. igeiszigetekből és ragozási sémákból	Tomasello, Bybee

Az első szakasz kiindulópontja a lelkes hit, amely minden emberi viselkedést a nyelvi szabály mintájára képzel el, a szabály jelent meg mint a kognitív szemlélet diadalmas alapkategóriája. Kis finomítással ezek mint konstitutív szabályok fogalmazódtak meg, szemben a másodlagos, külső, regulatív szabályokkal. A második stádium a hatvanas évek második felétől, most már a pszicholingvisztikán belül, a konstitutív szabályfogalom részletesebb kidolgozása lesz, annak vizsgálata, hogy hogyan is irányítják konstitutív szabályok a nyelvi viselkedést, s ennek belső, ellenőrző folyamatát. A nyolcvanas években ennek az egy irányban, a mentalisták táborában gyümölcsözően kibontakozónak tűnő szemléletnek az önbizalmát megkérdőjelezte egy sajátos „asszociatív ellenforradalom”. A hatvanas években a szabály egy asszociatív felfogással, a viselkedésselvi tanulásmérettel szemben fogalmazódott meg, most megjelent egy olyan gépi ihletésű szemlélet, amely radikálisan, az akkori formális eszközöket már igénybe véve újfogalmazza azt az elvet, hogy nincsenek is szabályok, az emberi mentális működés, beleértve a nyelvet is, pusztán asszociatív jellegű szerveződést mutat. A negyedik stádium a különböző kettős modellek világa. Bizonyos értelemben ebben élünk ma is, a kilencvenes évek elejétől. Ezek a modellek azt mondják, hogy maradjon meg a káposzta is, meg lakjon jól a kecske is. Az emberi elme és a nyelvre vonatkozó emberi rendszerek is egyszerre működnek valószínűségi, asszociatív alapon az egyik oldalon, a másik oldalon pedig szabály szervezetszerű alapon. Az ötödik mozzanat már nem is annyira egy stádium, hanem egy kérdés. A biológiában található milyen szerveződésű kettős (disszociatív) rendszerekhez hasonlít az emberi nyelvre nézve a szabályalapú és az elemalapú, illetve asszociatív modellek kettőssége? Ezzel egyidejű a hatodik sorban említett törekvés: nem hálózat alapon, hanem kognitív elveket használva építeni fel alulról, az elemektől indulva a struktúrákat (Bybee és Slobin, 1982).

Az első szakaszt illetően a hatvanas évek világa a bölcsészet és a társadalomtudományok átfogóbb rendszerében fél évszázad távlatából úgy is tekinthető, mint kicsit wittensteiniánus, illetve konstitutív szociológiai ihletésű töprengés azon, hogy mi minden szabályozott az emberi viselkedésben. Ez az a kor, ahol nemcsak a nyelvre nézve jelenik meg a generatív nyelvtan inspirációjában a szabályalapú nyelvi szerveződés központi szerepe, szembeállítva azt az elemeken alapuló, itemszerű szerveződéssel, hanem megjelenik a szociológiában is. Ez az a kor, amikor a Goffman- (1981) tanítványok, vagy a kaliforniai etnometodológus tanítványok azzal mennek haza a szünetben, mint megadott feladattal, hogy viselkedjenek úgy a családi ebédnél, mintha idegenek lennének. Ha anyuka azt mondja, hogy „és képzeld el, hogy >a Mari néniéknek megdöglött a tyúkjuk<”, akkor, tessék megkérdezni anyukát, hogy „Milyen Mari néniéknek?” „Milyen tyúkjuk?” Egy idő után meg lehet figyelni, hogy milyen atrocitások történnek a társalgás során. Miért is releváns a szabályalapú viselkedés szerveződés szempontjából ez a „happening szociológia”? Éppen azért, mert a konvenciók – ebben az esetben a közös tudásra vonatkozó konvenciók – megsértésével észrevevesszük azt, hogy a társalgást a közös tudás optimális szintjére vonatkozó rejtett, nem tudatos szabályok irányítják. Ez az az idő, amikor a humor és a komolyság határán foglalkoznak tudományos dolgozatokban azzal, hogy ha valaki Koppenhága főterén egy nagyobb adag naposcsibét ereszt ki, és ennek hatására ott furcsán viselkednek az emberek, akkor vajon ez azt jelenti-e, hogy az emberi viselkedésnek van-e egy olyan szabálya, hogy „Nem szabad naposcsibét kiengedni Koppenhága főterén!”. A példa azt illusztrálja, hogy vajon nem vezet-e ez az attitűd valamiféle

abundanciához a szabályfogalom kezelésében, amikor eltekint a gyakoriság és a szabály kétféle szerepétől e furcsaságokban. Harminc év múlva a relevanciaelméleti megfogalmazás majd azt mondja, nincs ilyen speciális szabály, a helyzet azért furcsa, mert megsérti a relevancia elveit. Sok szabály helyett egyre kevesebb s egyre általánosabb szabállyal dolgozunk majd.

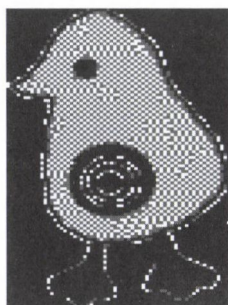
A generatív nyelvészek a lelkes szabályalkotás korszakában megpróbálták komolyan végiggondolni, hogy mit is értenek szabályn. Ennek hatására jött létre az eredetileg nyelvfilozófiai és analitikus filozófiai ihletésű kettősségnek, a konstitutív és regulatív szabályok kettősségének egy meglehetősen szoros értelmezése a nyelvre nézve. E szerint különleges státusa van azoknak a szabályoknak, amelyek egyáltalán létrehozzák az objektumokat. Nem ugyanolyan viselkedésszervező erejű szabály az, hogy „hát”-tal nem kezdünk mondatot, mint az, amelyik szerint a mondatban a ragozott igének egyeznie kell számban és személyben az alanyesetben álló főnévvel. A második nélkül nincsen egyáltalán mondat, az első nélkül (a „hát”-ra vonatkozó szabály nélkül) természetesen van mondat, csak a társadalom érzékenyen szabályozza a használatot is. A nyelv mentális valósága tekintetében a konstitutív szabályoknak lenne különleges érdekességük, melyek mintegy a tevékenység belső szabályai (Ennek korabeli értelmezésére l. Bence és Kis, 1970.).

A pszicholingvisztika adaléka e kérdéskörben a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek elejéig az volt, hogy a gyermeknyelvre és a felnőtt nyelvfeldolgozásra nézve megpróbálta tüzetesen végiggondolni ennek az eredeti szabályfogalomnak az egyik oldalát, a konstitutív szabály problémáját. A gyermeknyelvnél ez a végiggondolás azt jelentette, hogy kialakult egy olyan elképzelés, amely szerint a gyermek, amikor fokozatosan kibontakoztatja az anyanyelv rendszerét, a pusztán tanulóképességen alapuló elemalapú tudásszervezésről áttér a szabályalapú tudásokra. A reprezentatív anekdota szerint a kétéves gyermek még jól mondja, hogy *evett* és *kenyeret*. Majd elmegy az óvodába, és hazajön azzal, hogy *ett* és *kenyért*. Az anyuka erre azt mondhatja: „milyen butaságokat tanulsz a többi gyermektől!”. De nem erről van szó, hanem arról, hogy eredetileg, a frekvencia alapján, a gyermek jól tudja a rendhagyó formákat, mivel az *eszik* ige és a *kenyér* főnév számos alakja gyakori a nyelvhasználatban. Valamikor három-négy éves kora között átvált egy szabályépítő rendszerre, és a szabályok építése közben túláltalánosítások jelennek meg beszédében. A hibák megjelenése jól mutatja, hogy a gyermek hogyan épít szabályokat.

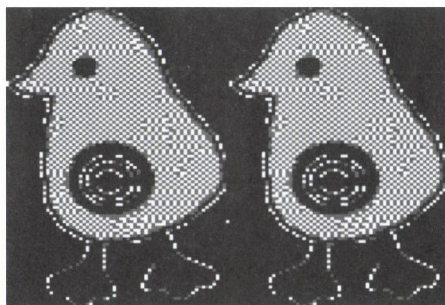
Ennek a fejlődési elvnek a vizsgálatára a spontán hibázások elemzése mellett megjelent a kísérleti módszer is, melynek úttörője Jean Berko nevezetes *Wug próbája* 1958-ból, mely megjelent Saporta (1961) szöveggyűjteményében, s így vált nagy hatásúvá. A módszer logikáját a 7. ábra mutatja. Itt a szabályt követő magyar gyermek azt mondja, hogy *wug-o-k*, amivel a kötőhang beillesztés és a magánhangzó illeszkedés szabályának produktív jellegét mutatja.

7. ábra

Jean Berko-Gleason (1958) nevezetes WUG próbájának logikája

Ez egy wug.

Ezek is. Mik ezek?

Eközben a szabály sorsát tekintve a feldolgozási pszicholingvisztikában az 1970-es évek közepétől az vált kifinomult kérdéssé, hogy az egyre burjánzóbb szabályrendszerekkel operáló nyelvészeti modelleknek melyik oldalát kell tekintenünk a kísérleti munkában. Általános konvencióvá vált, hogy amikor mondatokat értünk meg, akkor a szavakat valahogy egymáshoz viszonyítjuk. Struktúrákat rekonstruálunk, és a struktúrák rekonstruálása mögött csak rejtve vannak jelen a szabályok. A konstitutív szabályok belső realitásának feltételezése – ez felelt meg a kognitív modellálás egészében a komputációs elméleteknek – amely egy dolgot nem kérdezett meg saját magától, ehhez kellett az ellentábor.

Nem kérdezte meg sosem, hogy mentális vagy kognitív tartalmukat tekintve mik is a szabályok. Miben térnek el a mentális reprezentációban a szabályok az elemektől? Az 1980-as évek elején ennek az új reflexiónak a megjelenéséhez nagyban hozzájárult, hogy részben a számítástechnikai megoldások fejlődésének, részben a tényleges számítógépek komputációs ereje megnövekedésének következtében több helyen, technológiai, pszichológiai, idegtudományi laboratóriumokban a szabály központú felfogással szemben megfogalmazódott egy asszociatív ellenlépés. Ezt az asszociatív ellenlépést szoktuk úgy emlegetni, mint konnekcionista szemléletet. A konnekciónál itt szó szerint kell érteni, mint kapcsolatot. A konnekcionista felfogás szerint a fejünkben semmi nincsen, csak idegrendszeri csomópontok közötti izgalmak együttes előfordulásából előálló hálózatok. Minden tudás valójában elméleti idegsejtek közötti hálózatalakulás következtében jön létre. Ennek a felfogásnak különösen radikális változataiban (McClelland és Rumelhart

1986; Rumelhart és McClelland 1986) fontos következményei voltak a szimbólumfeldolgozó és szabályközpontú modellekre nézve. Egyrészt azt sugallja, hogy a gondolkodás, a megismerés helyes modellálása nem történhet a reprezentációs elmélet keretében. A gondolkodásnak nincs szintaxisa, pusztán és, illetve vagy jellegű „neuronális logikája”. Minden bonyolultabb megismerési folyamat önmagukban nem értelmezett asszociatív viszonyokra vezethető vissza. Nincsenek a rendszerben a szimbólumfeldolgozó paradigma számára oly fontos szabályok, pusztán a környezet valószínűségi előfordulásainak elemenkénti leképezése. Végül elemzési szintek sincsenek. A nyelvi feldolgozásban nem különbölnék el a fonetikai, a lexikai és a mondattani elemzés szintjei: egységes rendszert alkot az ezeknek megfelelő hálózat. Viszonylag interpretálatlan egységek közötti súlyozott kapcsolatok kialakulása és időbeni kibontakozás minden folyamat. Így a minden megértési folyamat aktivitási vektorok átadása lenne. A bonyolult teljesítmények modellálásának kulcsa nem az elkülönült szintek feltételezése, hanem a bonyolultabb egységek mikroelemekké szétbontása, s a hálózatoknak a mikroelemekben való megfogalmazása (Clark, 1999). Konkrét példával ez a mikroelemzés azt jelenti, hogy a betűk a rendszerben sok elemi vizuális vonaljegy összességéből állnak elő, s a szófelismerési olvasási hálózatok sem a betűkkel indítanak. Ugyanígy a mondatelemző sem az Alany fogalmából indul például, hanem ennek szempontjából fontos elemi jegyekből, olyanokból, mint Élő, Hangsúlyos, Elöl áll s hasonlóak.

E felfogás megjelenésétől kezdve a szabály sorsa a pszicholingvisztikában is állandó vitákban alakul a szabály alapú, a tanulási-kontingencia alapú és a kompromisszumos modellek között.

2.3. A nyelvi modellek szemantizálódása és a kognitív pszichológia-pszicholingvisztika kapcsolat az 1970–1980-as években

A kísérleti pszicholingvisztika alakulását az 1970-es évek közepétől döntően befolyásolta, hogy ekkortól kezdve már nem a behaviorizmus versus generatív nyelvtan versengés szabja meg a kereteket. A (neo)behaviorizmus vesztett. Vezetői kihaltak vagy átálltak. A pszicholingvisztika mind módszertanában, mind témáiban összekapcsolódott a kor kognitív pszichológiájával. Ebben az összekapcsolódásban megjelennek a kognitív pszichológiai kiegészítések, illetve a nyelvtan alapú felfogással versengő kognitív elméletek. Ennek az átalakulásnak volt néhány központi lépése. Ezeket próbáljuk meg három évtized rátekintésével összefoglalni.

A mondat pszicholingvisztikájában a jelentés pszichológiája összekapcsolódik a tudásreprezentáció kognitív elméleteivel. Előtérbe kerülnek a feldolgozás kimenete és a szemantikai emlékezet közötti hasonlóságok. A szavak jelentését a korai generatív felfogások, Katz és Fodor (1963) sokat emlegetett elmélete például szemantikai ismertetőjegyek összességében képzelel el, ezt kiegészítve specifikus megkülönböztetőkkal. Ez az elképzelés valójában a klasszikus antropológiai nyelvészet dekompozíciós, részekre bontó hagyományát folytatja, s így jut el a (4)-nek megfelelő elemzésekhez.

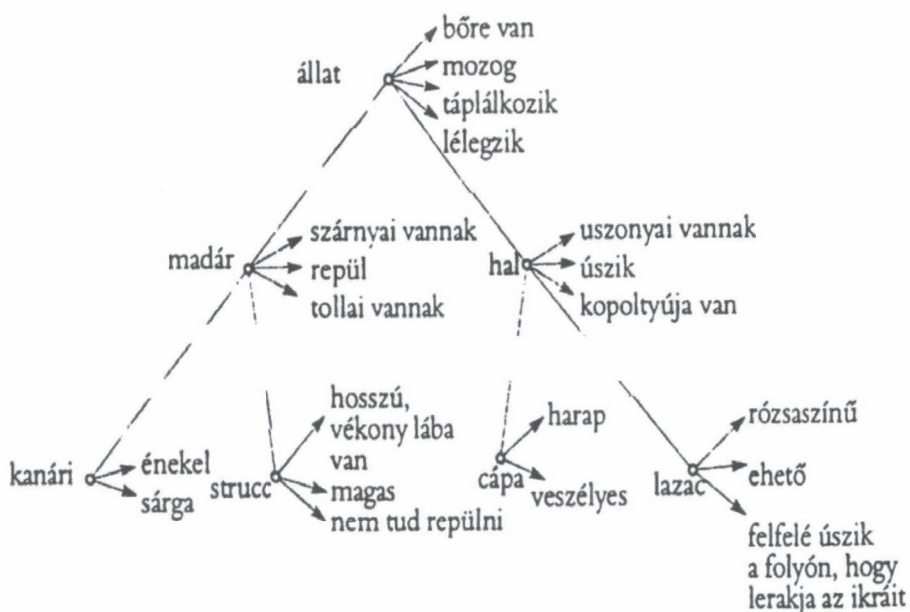
- (4) *agglegény* < + élő >
 < + emberi > JEGYEK
 < + férfi >
 nőtlen MEGKÜLÖNBÖZTETŐ

Eredetileg ez a felfogás a hagyományos nyelvészeti és filozófiai-logikai szemantika problémáinak kezelésére volt hivatott. A tautológiát (*Az agglegény ember*) az jelenítené meg, hogy a predikátum olyan jegyet specifikál, mely szerepel a szubjektum felbontásában is. Az ellentmondást (*nő agglegény*) a különböző nyelvtani részekhez rendelt tulajdonságok ellentéte jelenítené meg.

A pszicholingvisztikában ez a felfogás olyan feldolgozási elképzelést körvonalazott, mely tovább megy ezeken a metanyelvi ítéleteken. A mondatjelentést, mint a megértési folyamat immanens célját úgy képzei el, mint a nyelvtani szerephozzárendelés, a mondatnyi megértés további szemantikai értelmezését. Ennek kibontása során fontossá vált, hogy a nyelvészeti értelmező, interpretatív szemantikával párhuzamosan jelentek meg a hasonló ismertetőjegyes felfogások az emlékezet egyre izmosodó elméleteiben. A tudás reprezentációját ezek hálózatokban, mint csomópontok hierarchiáját képzei el. Ebben a keretben maga a mondatmegértés úgy lesz elképzelhető, mint ösvény megtalálása a hálózatban. Számos kísérlet született ennek a hierarchikus metaelméletnek a keretében, ahol a 8. ábrának megfelelően kimutatták, hogy gyorsabb eldönteni azt, hogy *A madár repül*, mint azt, hogy *A madár lélegzik*. Az utóbbi esetben ugyanis egy szinttel feljebb kell menni a predikátummal.

8. ábra

Collins és Quilian (1968) szemantikus hálózat modellje

Ekkortól a pszicholingvista számára megfogalmazódik két kiegészítő kérdés.

A. Az egyik ilyen kérdés, hogy *milyen a viszony a feldolgozásban a tudásrendszer és a nyelvtan között?*

Vajon az (5) mondat megértése során nincs-e könnyebb feladatunk, mint (6) esetében, egyszerűen azért, mert az *eszik* predikátum ehető tárgyat vár el, míg a *kerget* esetében nincsen ilyen előzetes szerepkijelölés. Almák nem esznek embereket, de bácsik kergetnek fiúkat. Ez az ún. megfordítható szenvedő mondatok kérdése.

(5) A fiú megette az almát.

(6) A fiú kergeti a bácsit.

Vajon a megértésben *a világismereti mozzanatok* előtérbe kerülhetnek-e, rövidre zárva a megértést, mint számos kognitív alapú modell hangsúlyozza majd, beleértve természetesen a konnekcionista felfogásokat is. Ezzel szemben a nyelvészeti alapú elképzelések egyre világosabban a moduláris felfogást védik, amely a megértést szigorúan szekvenciális komponensek szerint rendezettnak értelmezi.

A kognitív mozgalom keretében megjelennek a szemantikai alapú mondatfeldolgozási modellek. Ezek sokszor nyelvészeti modelleket vesznek kiindulásul, olyan modelleket, amelyek szemantikailag gazdagon értelmezett mondatnani szerveződést képzelnek el. A Fillmore (1968) esetnyelvtani felfogásából kiinduló koncepciók a tudásreprezentációt egy állítmány függvény keretében képzelik el, ahol a (7) mondatból kiemelt reprezentáció (8) lesz.

(7) *A siheder levágta az ágat a fűrészszel.*

(8) Levág (ÁGENS: siheder, OBJ: ág, INSTR: fűrész)

A gondolkodásmód átalakulása kettős. Fillmore munkájával megjelennek azok a törekvések, amelyek magában a mondatnani állítmányfüggvényeket, s ezzel az igét állítják a középpontba. A mondatbeli viszonyok nem a hierarchiából, hanem a kijelentés magjának vonzatkeretéből fakadnak. Mint nyelvészeti modellnek az a lényege, hogy a mondatok alapszerkezetét nem úgy képzelik el, mint formális szimbólumok közötti „dominancia”-viszonyokat. A generatív nyelvtan klasszikus formája így tett, s itt a nyelvtani szerepeket s mondatrészeket a szimbólumok közötti dominancia (egymásba illesztési) viszonyok adták meg. (Pl. az alany az a főnévi csoport, mely közvetlenül rendelődik a mondat szimbóluma alá.) Az esetnyelvtanban ehelyett a mondat alapszerkezetében a középpontban álló igével meghatározott szemantikai kapcsolatban, viszonyban (esetben) lévő főnevek állnak. Az ebben szereplő kategóriák pedig: Ágens, cél, eszköz, átélő, fogadó, hely stb. mind olyanok, amelyek könnyen kaphatnak szemantikai s e mögött álló kognitív értelmezést. Ez könnyen rávetíthető az emberi cselekvés kognitív rendszerére, ahogy már Bühler (1934) is próbálkozott vele.

A főbb esetek jellemzése jól mutatja a szintaxis-szemantika-kogníció áthallást.

Ágens: az igével jelölt cselekvés élő kezdeményezője (*A kutya kiásta a lyukat*). Ha van ágens a mondatban, ez lesz a nyelvtani alany.

Instrumentum: a cselekvésben szerepet játszó élettelen erő vagy tárgy (Józsi a *kalapáccsal* betörte az ablakot). Ha nincs megnevezett ágens a mondatban, az eszköz is válhat nyelvtani alanná (A *kalapács* betörte az ablakot.)

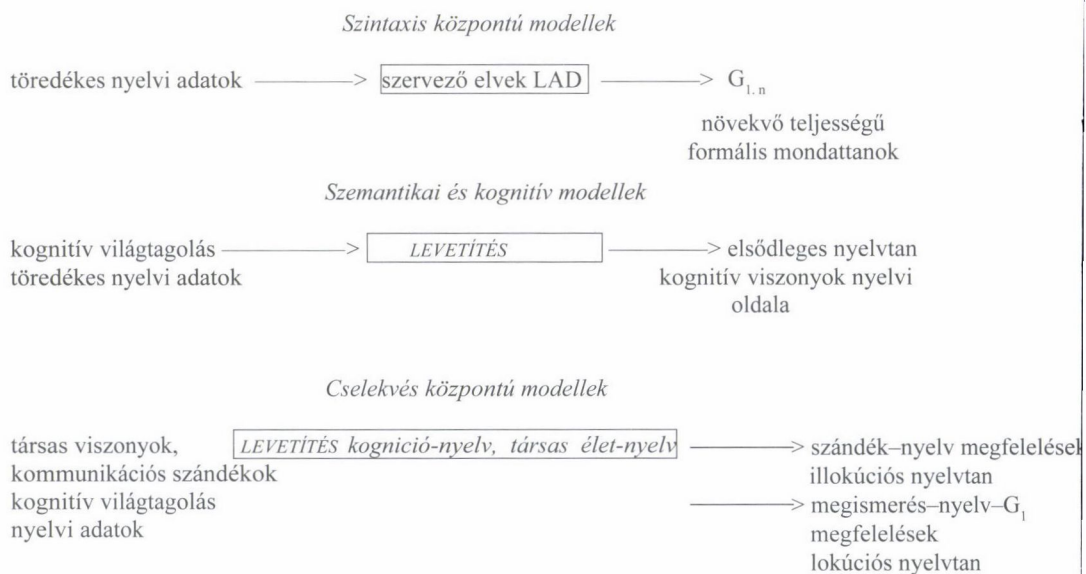
Átéltő: az igével jelölt állapot által befolyásolt élő szereplő. Hagyományos dativus, részhatározó lehet ez a kifejtett mondatban, ún. pszichológiai igék mellett. Pl. *A pincérnek tetszik a szakács*, de akár alany is lehet: *Feri meghallotta a kiáltást*.

A beszédmegértés kutatásában és a gyermeknyelvben, mint azon a két területen, ahol a legrokonabbnak tűnt a kognitív és a nyelvi alapú szemlélet, olyan felfogások is körvonalazódtak, amelyek háttérbe szorították a nyelvet mint önálló rendszert. Jerome Bruner (1974, 1975) ekkoriban a gyermeknyelvre vonatkoztatva annak a mozgalomnak a vezetője lesz, mely nem tételez fel speciálisan nyelvi rendszereket, a nyelv kibontakozását a gondolkodás, cselekvés és szociális kapcsolatok egészére vezeti vissza. Mindez a később említett beszédaktus gondolatmenetének gyermeknyelvi megvalósítása. Első lépésben a nyelvi kategóriák, pl. az esetenyelvtani kategóriák az emberi cselekvés szerveződésére vezetődnek vissza (mint már fél évszázaddal korábban Bühnérnél is). Ezt a cselekvési viszszavezetést egészíti ki a társas cselekvési mozzanat, a beszédaktus elméletnek megfelelő használati kommunikációs keret: milyen társas cselekvéseket valósít meg a gyermek a beszéd segítségével?

Ennek megfelelően alakulnak alternatívák az elméleti gyermeknyelv elsajátítási képéhez, mint a 9. ábra mutatja. A rendszerzést bonyolítja Pinker (1999) csizmahúzási elve. Ő azt veti fel, hogy a kognitív kategóriák, pl. az ÉLŐSÉG, magyarázzák a formai kategóriák kialakulását, de segítik a gyermeket – mint egy csizmahúzó – azok felismerésében. Nem az előbből lesz az alany, de az élő alanyt könnyebb felismerni.

9. ábra

A gyermeknyelvi fejlődés mondattani, kognitív és interperszonális értelmezése az 1980-as években (Pléh, 1985 nyomán)

Terry Winograd (1980) a mesterséges intelligenciakutatás egyik úttörője, aki a valós körülmények közti megértés modellálásában vált neves szerzővé, egy attitűdöket körvonalázó dolgozatában a nyelv megértésének kétféle felfogását mutatta be. Ez a kettősség jól jellemzi a korszak pszicholingvisztikáját. Az egyik *a nyelv leíró felfogásának* felel meg. Ebben az elképzelésben a természetes nyelv megnyilatkozásai mögött elemi kijelentések rejlenek. Az elemi kijelentések formailag a világ elemi tényeinek felelnek meg. Ez a megfelelés lenne a kognitív elméletekben oly központi reprezentációs viszony alapja, a megértés pszicholingvisztikájában ennek a megfelelési viszonnak a valós idői korlátok között folyó feltárásával foglalkoznánk. Ebben a gondolatmenetben középponti szerepet játszik a Fregétől (magyarul 1980) elinduló dekompozíciós eszme. Ennek lényege, hogy a jelentések visszavezethetők szemantikai primitívumokra, és valamilyen értelemben létrehozható a természetes nyelvnek egy tiszta, a világ esetlegességeitől függetlenített rekonstrukciója. A redukció útjaira javasolt modellek eltérőek. Elemi kijelentésekről, elemi jelentés-összetevőkről, vagy mint Schank-nél (1972), alapvető, a visszavezetés útját megadó predikátumokról van szó. Pszicholingvisztikailag ez a redukció lenne felelős a megértés során megfigyelhető szinonimaátalakításokért, a kiegészítésekért és összevonásokért, a parafrázis viszonyok kezeléséért.

A nyelvfeldolgozásban is megjelentek ezek az elképzelések. Legjellegzetesebbek Walter Kintsch (1974) és Roger Schank (1972) koncepciói, amelyek a nyelvi megértés folyamatát, legyen az akár emberi, akár gépi, a mentális rendszerekhez való illesztésként képzeli el, s valójában nem tulajdonítanak központi szerepet a formai tényezőknek és a mondattannak. E felfogások szerint a megértésben az általános megismerési sémák vezetnek, a nyelv ezeknek csak egy alete. Természetesen valamilyen mondattani feldolgozás ezekben a rendszerekben is feltételeződik, de ennek részletei nem érdeklik őket. A lingvisztika mintegy kivonódik az így elképzelt pszicholingvisztikából. Schank modelljében a megértés első lényeges lépése néhány szemantikai primitívumra való levetítés. Ezek a primitívumok végső propozíciók lesznek. Schank összesen 11 elemi szemantikájú predikációs típust képzeli el, s a természetes nyelv minden bonyolultabb kijelentését ezekre akarja visszavezetni. A különböző mozgást kifejező igék például mind egy helyváltoztatató primitív predikátumra vezethetők vissza, az összes többi eltérés (megy, fut, utazik stb.) csak asszociatív finomság lenne. A megértés további lépései az emberi cselekvés szemantikájával kapcsolódnak össze. Schank és Abelson (1977) nevezetes elmélete szerint a folyamatos szöveg megértése során egy oksági láncot építünk fel az események között, melyek fizikai oksági láncokat s emberi indokokat vetítenek a szövegre, s ebben segítenek a kész kulturális csomagok, a foratókönyv. Mi történik egy étteremben, kik az elvárt szereplők stb. Ez segít megérteni (9) példában a koherenciaviszonyokat. Félkövrrel emeltem ki azokat a viszonyokat s szereplőket, ahol az étterem foratókönyv kész csomagját mozgósítjuk.

(9) *Józsi leült az étteremben. A menü elég rossz volt. Ezért nem adott borravalót a pincérnek.*

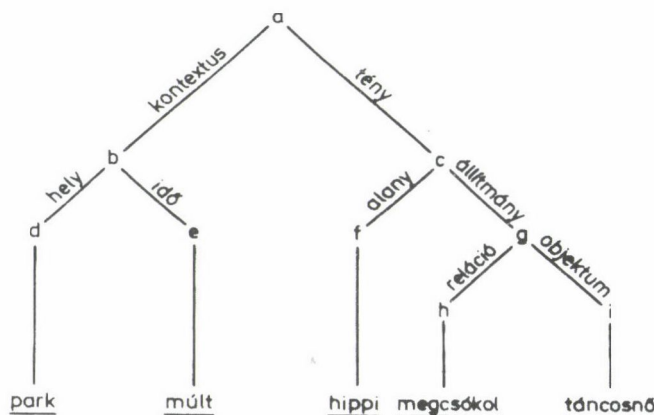
Ezek az integrációs és sematizációs hatások az 1970-es években a pszicholingvisztika egy sajátos új fejezetét hozták létre, a szövegekre való emlékezés kutatását. A mondat emlékezés szemantikai modelljei itt kiegészülnek egy tágabb társas sematizációs elmé-

letté. A pszicholingvisztika a szöveg sajátosságait keresve összekapcsolódik a Bartlett (1936/1985) hagyománnyal (l. Pléh, 1986).

Anderson és Bower (1973) az emberi asszociatív emlékezetre vonatkozó nagyhatású modelljükben majd egyenesen azt hirdetik, hogy a mondat szerkezetre vonatkozó gráfszerű ágrajz reprezentációs formák, mint a 10. ábra mutatja, ugyanolyan a szerveződésük egy mondat, és egy értelmetlen szótagszám pár megjegyzésekor.

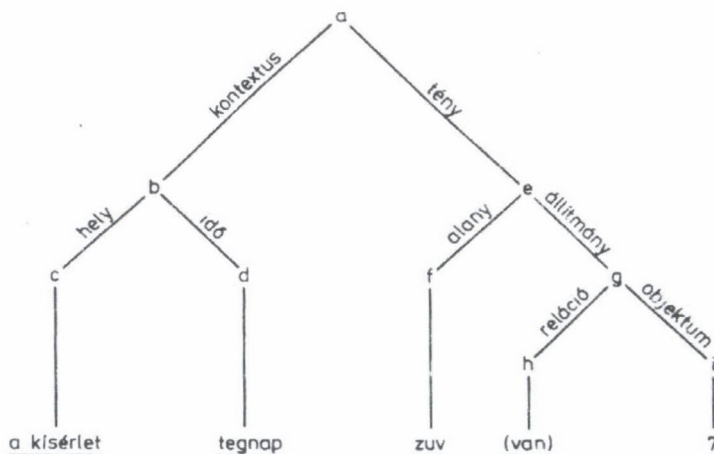
10. ábra

Egy mondat és egy páros asszociációs tanulási helyzet kontextuális ágrajza Anderson és Bower (1973) modelljében

4. ábra

Mondat: A hippy megcsókolta a parkban a táncosnőt.

Értelmetlen szószám pár: Zuv = 7

Ebben a gondolatmenetben jelenik meg legátfogóbban az a hit, hogy a proposíciós keretben minden ismeret mintegy eredetétől függetlenül reprezentálható. Ebben a keretben minden tanulás is egy sajátos asszociációs gráf kialakulását eredményezné. Ennek a gráfnak az útvonalai címkézettek, ez a címkézés (Hely, Idő, Alany, Reláció) képviseli az eredeti nyelvészeti „ágrajz ihletés” minőségeit.

Ezekkel a radikális kognitivisták elképzelésekkel kapcsolatban sok vitát vált ki az a kérdés, hogy a mondatmegértés kimenete, a szemantikai leképezés és az emlékezeti reprezentáció azonos szerkezetű-e. Például és főként hová kerülnek s mikor aktiválódnak a hozzáadások az implikációk és preszuppozíciók? Közvetlenül a megértés vagy a reprezentáció közbeni gazdagítás eredményei-e? (10) esetén például min alapszik, s mikor jelenik meg az a hozzáadott információ, hogy az *eldobott cigaretta* okozta az *erdőtűzet*?

(10) *Tegnap alig tudták eloltani az erdőtűzet. A tűzoltók délután találták meg az eldobott cigarettát.*

B. A másik kiegészítő kérdés, hogy *magában a lexikonban milyen szerkezetek vannak, s ezek sajátosan nyelviek-e vagy pedig kognitív eredetűek-e?*

Az 1970-es évektől visszatérő kérdés, hogy milyen tudásrendszereink vannak, s ezek milyen reprezentációs formátumokban élnek. Az egyik alapkérdés az elemek, a fogalmak szerkezete. Itt világosan megfogalmazódnak a dekompozíciós és az egészes felfogások. A kutatók egy része, elsősorban azok, akik igaz-hamis döntési helyzeteket alkalmaznak, a fogalmak szerkezetét is ismertetőjegyek keretében képzeli el. Smith, Shoben és Rips (1974) ekkoriban érdekesen mutatták meg az affinitást a kétféle, a pszichológiai és a nyelvészeti modellek, az emlékezeti és a nyelvpszichológiai kutatás között. Fennmaradt azonban számos, a nyelvészeti szemantikával érintkező kérdés. Vajon hierarchikus vagy keresztszálmozási rendszerekben kell-e gondolkodnunk? Az élő jegy mindenre alkalmazható, hierarchikusan. A szőrös vagy a tollas azonban nem, egy asztalról például nemigen vethető fel relevánsan.

Ilyen megfontolások, valamint a kategóriák belső szerkezetének (melyik jellegzetesebb *madár*, a *pingvin* vagy a *galamb*) jelennek meg a *prototípus elméletek*. Ezek az egységek belső képviselését minden vagy semmi kategóriák helyett perzeptuális tanuláson alapuló „legjobb mintaként” képzeli el, s a feldolgozás ebben a felfogásban mintaillesztés lesz. Ennek affinitása a nyelv-gondolkodás viszony kérdéseivel nyilvánvalóvá válik, s így kerül be a téma a pszicholingvisztikába is. A *prototípuselmélet* szerint a kategóriákat a való világ együttjárásaihoz kell kapcsolni. A kategóriák között átmenetek vannak, s a kategóriáknak belső szerkezetük is van. A hagyományos fogalomalkotási kísérletekben olyan feladatokat adnak például a személyeknek, hogy alakítsák ki azt a fogalmat, hogy valami egyszerre szögletes és piros, vagy valami egyszerre csíkos és háromszög alakú stb. Eleanor Rosch (1975/2004), az elmélet kialakítója szerint azonban mindez elhanyagolja a legfontosabb mozzanatot, azt, hogy a valóságban a tulajdonságok nem függetlenek egymástól. Ha csak a sokszor analógiaként tekintett és az antropológiában ténylegesen is előtérben álló taxonómiai kategorizációkat tekintjük is: a tollas lényeknek többnyire nagyobb esélyük van arra, hogy szárnyuk legyen, mint a szőrösöknek. Vagy: a tojást rakó lényeknek szintén nagyobb esélyük van rá, hogy szárnyuk legyen, mint hogy emlőjük. Vagyis a természetben nem igaz az, hogy az ismertetőjegyek teljesen önkényes tulajdonságmetszetekként alakítanak ki fogalmakat.

Rosch elképzelése ezekből a ténybeli együttjárásokból kiindulva azt hangsúlyozza, hogy az így kialakuló valóságos kategóriáknak sajátos belső szerkezetük vagy szerveződésük van. A *prototípus* azt jelenti, hogy a megértés során nem ismertetőjegyekre bontunk szét, hanem a legjobb példányokhoz viszonyítunk. Miközben egy kategóriába sok minden tartozhat, vannak azért „legjobb” esetek is. A kategóriákat belső szerkezet jellemzi: van egy magjuk, vannak centrális elemeik (fókuszaik). Perceptuális esetekben az ember pszichofiziológiai apparátusának szerveződéséből fakadó sűrűsödési pontok ezek (gondoljunk a „legjobb pirosra” vagy a „legjobb háromszögre”), a szemantikai kategóriáknál viszont úgy képzelhetők el, mint ahol az összes fölmerülhető ismertetőjegy (pl. tollas, tojásrakó, szárnya van stb.) együtt áll elő, bizonyos eseteket egyszerre jellemez.

Rosch a prototípus mellett egy újabb fogalmat vezet be, az *alapkategorizációs szint* fogalmát, mely kompromisszumot teremtené két törekvésünk között. Az egyik törekvés az, hogy az emlékezeti ökonómia érdekében próbáljunk kevés kategóriát használni. A másik tendencia az, hogy próbáljunk sok kategóriát használni, mert a kategórianév használata sok információt szolgáltat partnerünk számára. Az alapkategóriák (*Basic Level*-kategorizáció) a bizonyos dolgok leírására használt leggyakoribb kategóriák. Ugyanazt a dolgot nevezhetjük *növénynek*, *fának* és *tölgyfának*, és mindig igazat mondunk róla. Mi határozza meg, hogy egy adott dolgot éppen melyiknek nevezzük? Melyek azok az alapkategorizációs szintek, amelyeket legtöbbször használunk egy-egy tárgy besorolására? Rosch három elvet emel ki. Az alapkategorizációs szinthez tartoznak azok a besorolások, ahol:

1. *Maximális a közös tulajdonságok száma.* Például városlakók számára a *nővény-fa-tölgyfa* sorban a *tölgyfa* már nem sok új tulajdonságot ad hozzá, mert nem nagyon tároltuk emlékezeti rendszerünkben. Ez mutatja egyben az alapkategorizáció relativitását. Hiszen egy erdész számára éppenséggel a *tölgyfa* lenne az alapkategorizációs szint.

2. *Közös mozgásprogram* kapcsolódik hozzá. Például a *szék* alapkategorizációs szint számunkra bizonyos bútorok neve, de mindegyikre le lehet ülni.

3. *Formai hasonlóság.* Nagyobb hasonlósági ugrást találunk a fölérendelés szempontjából egymáshoz tartozó dolgok egymásra vetítéséről (*ágy-szék*) áttérve az alapkategóriákban egymáshoz tartozókra (kétféle szék). Vagyis több az információs nyereség, amikor a *bútorról* áttérünk a *székre*, mint hogyha a *székről* áttérünk a *karosszékre*.

Rosch elmélete radikálisan megkérdőjelezte mind a pszichológiai, mind a logikai, mind az antropológiai kategóriaértelmezést. Tagolt és nem önkényes szerveződésű rendszert hirdet, melynek szemlélete s vizsgálati módszerei könnyen átláthatók, s máig számos kutatás inspirálói.

Közben a nyelvészeti elemzés a logikai szemantika fejlődésével is összekapcsolódik. A naiv szintaxis-szemantika viszonyokat felváltják a mondatjelentés kijelentés függvény alapú elméletei. Ezek egyik oldalon a kognitív tudomány egészében (lásd lentebb) olyan felfogást hirdetnek, amely szerint gondolataink mint kijelentések, a nyelvi modell analógiájára szerveződnek. Ez persze nagy vitába bonyolódik a kognitív kutatás ugyanezen idő tájt körvonalozódó szemléletes, képszerű, képi reprezentációs felfogásával. A két tábor képviselői számos adatközpontú vitát is folytatnak (l. erről Eysenck és Keane, 1997 tankönyvét). A vita a gondolat szerveződését érinti. Ugyanakkor van egy jellegzetes pszicholingvisztikai tartalma is. Vajon a mondatmegértés végső kimenete maga is egy szekvenciálisan szervezett mondatyszerű anyag-e (vannak-e benne predikátumok és argumentumok), vagy pedig egy egészes szemléletes kép kialakulásához vezet-e? Kompromisszumos

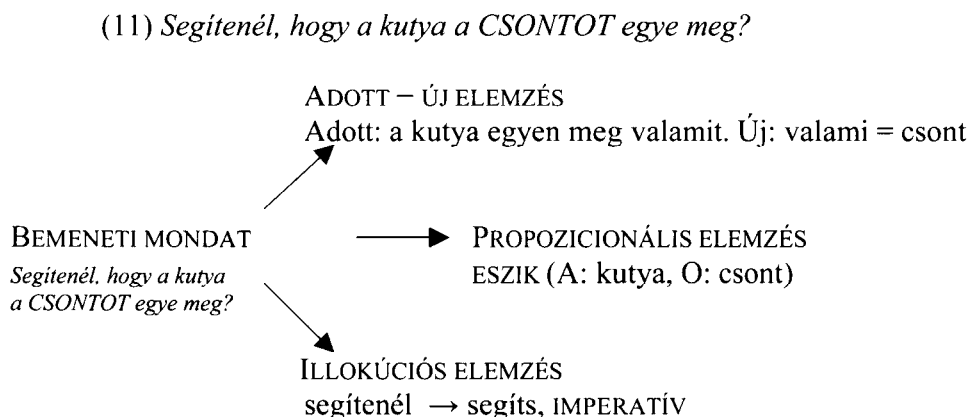
megoldások is születtek. Legnevesebb az Allan Paivio (1971, 2006) megfogalmazta *kettős kódolási elképzelés*. Szerinte a konkrét referenciájú szavak és mondatok mentális képviselete kettős: beletartozik az asszociatív kontextus, eszünkbe jutnak róluk más szavak, de ki is lépünk velük a szenzoros reprezentációkba. Ezzel szemben absztrakt szavaknál és mondatoknál a felidézett mentális képzettartalom, a mozgósított kontextus csak verbális, propozicionális és asszociatív lenne.

A propozicionális elemzésből kiindulva a mondatjelentés kifinomult nyelvészeti modelljei mellett megjelennek a pszicholingvisztikai propozicionális modellek is. Ezek kialakulását egy másik ihletés is kísérte. Az 1970-es évek közepétől a kezdeti mondat-tényállás összehasonlító kísérletek (Clark és Chase, 1972) logikáját követve egyre világosabb lesz, hogy a pszicholingvisztikának a formális nyelvészet mellett a nyelv pragmatikai elemzése is kiinduló ihletője. A két fontos, a kísérleti operacionalizációt is lehetővé tevő elméleti keret a *beszéddaktus elmélet* és az *aktuális mondattagolás pragmatikája*. A beszéddaktus elméletből olyan felfogás következik a megértésre, mely szerint a megértés során egyrészt azonosítjuk a propozicionális tartalmat, s a mondatot ennek megfelelően, az igazság érték szemantika pszichológiáját követve viszonyítjuk valamilyen egyedi külvilági vagy egyedi, illetve generikus emlékezeti tényálláshoz. Ugyanakkor azonosítjuk a beszélő szándékát is, azt, hogy milyen illokúciós erővel mondta ezt (erről lásd a Pléh-, Síklaki-, Terestyéni-féle 2001, eredetileg az 1970-es években keletkezett szöveggyűjteményt.)

Végül azonosítjuk azt is, mit tekintett már ismert információnak a partner. Mit kezel úgy, mint ami a hallgató számára már ismert, s mit emel ki mint saját új adalékát. E háromféle elemzés általános modelljét mutatja Clark és Clark (1977) tankönyve nyomán a 11. ábra, a (11) mondat feltételezett elemzéseinek eredményével.

11. ábra

Egy mondat feltételezett három elemzési módja Clark és Clark (1977) megértési modelljében

Az ábra ebben a formában egy általános modellt mutat. Három évtized kutatásai próbálják tisztázni, hogy mi is a háromféle elemzés idői viszonya (melyik van előbb), szükségessége (van-e, amelyik elhagyható), s milyen pontos lépései vannak (mire alapozunk például az argumentumok szerep hozzárendelésében, a ragra, a szórendre, a szemantikára vagy mindegyikre.)

Az ADOTT – ÚJ tagolásnál is felmerül, hogy mire is épít a hallgató. Pl. a szórendre (a magyarban az ige előtti pozíció és a nyomaték egyaránt jelzi a kiemelt, fókuszba került információt).

A modularitás és a nyelvi feldolgozás

Az 1980-as évektől az eredeti elv a mondatban elsőbbségéről egy tágabb keretbe, a modularitás felfogásba illeszkedik. Ez a koncepció az egész kognitív kutatásban előtérbe kerül, nemcsak a pszicholingvisztikában.

Kétféle kérdés fogalmazódik meg eleinte:

A. A kognitív szerveződés modularitása

B. A nyelven belüli modularitás.

Az átfogó moduláris felfogás egyszerre jelent architekturális és feldolgozási elkötelezettséget, amint erre Fodor (1983) nevezetes könyve rámutatott. Architekturálisan az az alapelve, hogy az emberi megismerésmód számos feladatspecifikus alrendszer együttes működéséből áll elő. Ezek az elme evolúciós örökségszerű sajátos működésmódjának megfelelően veleszületettek is. Ugyanakkor működésükben gyorsak, automatikusan, s lapos komputációt végezve működnek, mint a 4. táblázat összegzi.

4. táblázat

A Fodor (1983) kiemelte moduláris rendszerek néhány jellemzője

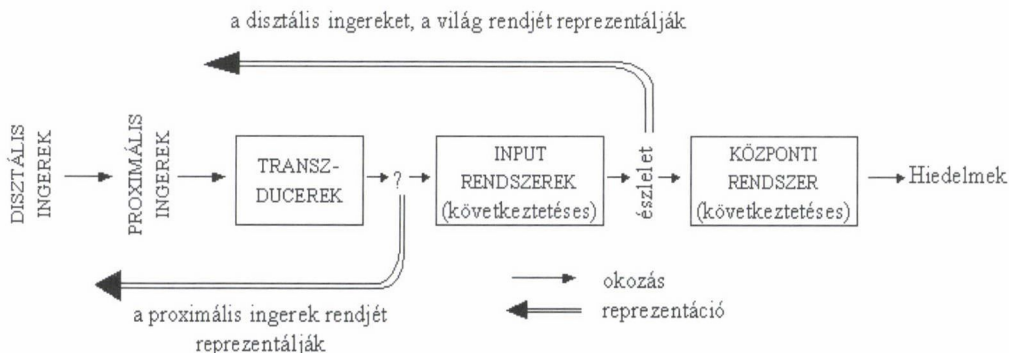
Alapvonás	Szakmai érvek
Területspecifitás	Egy információtípusra érzékeny: pl. arc, hang
Velünk születettség	Egyetemesen megjelennek
Önműködő kötelező feldolgozás	Kétértelműségnél irreleváns jelentés is aktív
Gyors, reflexszerű működés	Korai aktiválódás, nem tudatos feldolgozás
Önmagába zárttság (enkapszulált)	Tudás nem szünteti meg az illúziót

Ez az architektúra a feldolgozást illetően a két ciklusú modellek mellett áll ki. A sajátos moduláris feldolgozórendszerek eredményeiket egy közös nyelvre, a logikai propozíciós kalkulus nyelvére fordítják le. Ez a közös nyelv azt eredményezi, hogy látványok, szagok, hangok mind ugyanolyan formában, mint kijelentések reprezentálódnak a közös gondolati rendszerben, az emberi gondolkodás második ciklusában, mint a 12. ábra mu-

tatja. Mindez azonban részletes kidolgozásában egyben nagy viták ihletője is a pszicholingvisztikában, mint a VITATOTT KÉRDÉSEK betét mutatja.

12. ábra

A moduláris bemeneti rendszerek és a gondolat nyelvén működő központi feldolgozás kapcsolata

VITATOTT KÉRDÉSEK

A modularitás és nyelvi feldolgozás

A modularitási felfogás egy sajátos nyelven belüli elképzelés is a feldolgozás menetéről. Mint az 5. táblázat összegzi, az 1980-as évektől a nyelvfeldolgozásban is megfogalmazódik egy összetevő alapú és egy komplex, sokoldalú interakciós feldolgozó rendszer kettőssége.

5. táblázat

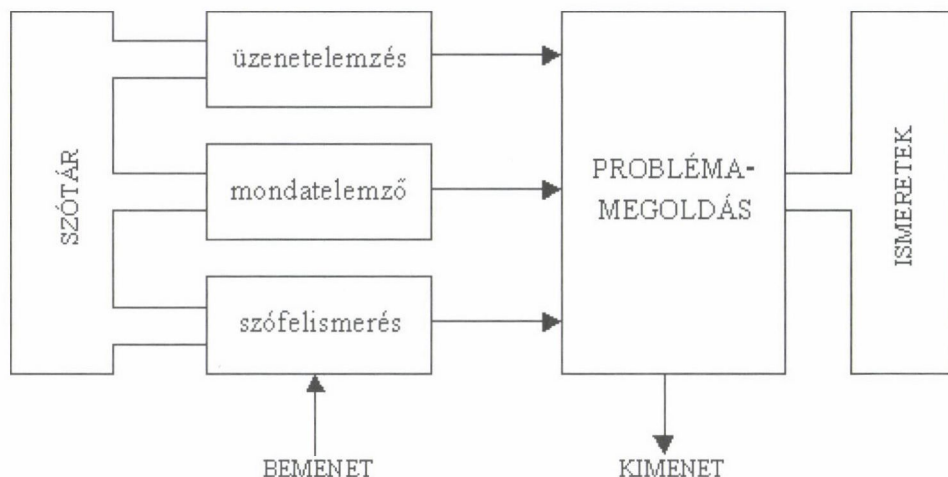
A moduláris és interakciós nyelvfeldolgozási modellek fontosabb szembenállásai

Moduláris felfogás	Interakciós felfogás
Alulról felfelé	Felülről lefelé is
Forma-jelentés	Elvárások döntőek
Ostoba feldolgozás	Értelmes integráció
Algoritmikus összetevők	Heurisztikus megoldások

A 13. és 14. ábra szemléletesen mutatja e két törekvés elképzelését a nyelvi feldolgozásról.

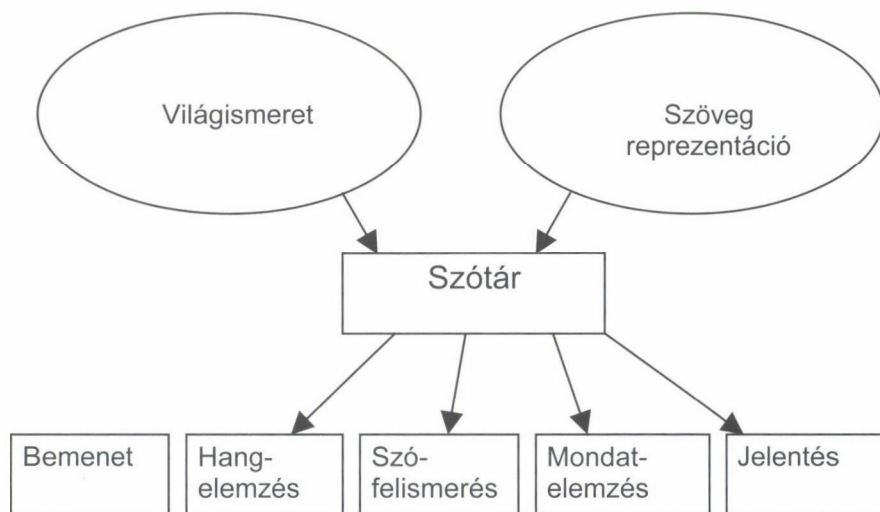
13. ábra

Egy jellegzetes moduláris felfogás a nyelvi feldolgozásról (Forster, 1989 nyomán)

14. ábra

A jellegzetes interakciós feldolgozási elképzelés a szótár mindenható központi szerepével

Marslen–Wilson (1975) interaktív modellje különösen érdekes a nem moduláris felfogások kísérleti lehorgonyzása miatt. Ő szavak felismerésében mutatja ki, hogy folytonos, összefüggő szöveg megértésekor a feldolgozás opportunusan megy végbe: a kontextuális információ segíti a (lásd még Marslen-Wilson és Tyler, 1980). Hasonló a Warren (1970) által feltárt hangrestaurációs hatás is: köhögéssel vagy hasonló természetes zajjal torzított szövegben azt véljük hallani, aminek ott kellene lennie. Pl. A katonáknak nem tetszik a rendőXXég mondat hallgatásakor a torzított szót 70%-ban úgy halljuk, hogy rendőrség.

CONTENTS

<i>Marián, Béla:</i> WHAT ARE THE GIPSIES LIKE? A PUBLIC OPINION SURVEY ABOUT THE GIPSY POPULATION IN HUNGARY	3
<i>Plauschin, András:</i> POLITICAL NEWS IN THE MEDIA IN 2008	23
<i>Szekeres, Péter:</i> MINORITIES AND THE ELECTRONIC MEDIA II.	53
<i>Bodoky, Tamás:</i> NEWS IN THE INTERNET IN HUNGARY	61
<i>Pléh, Csaba:</i> HALF CENTURY OF PSYCHOLINGUISTICS	85

500 Ft